

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ- ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMED YASAVI
ULUSLARARASI KAZAK-TÜRK
ÜNİVERSİTESİ

«TURKIC HISTORICAL STUDIES» SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4 (7) 2025
қазан-желтоқсан

БАС РЕДАКТОР

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

ТҰРСҮН ХАЗРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінде 2024 жылғы 3 мамырда тіркеліп, № KZ12VPY00092351 куәлігі берілген (Астана қ.).

Атауы: журнал, Turkic historical studies

Тілі: қазақ, ағылшын, орыс, түрік.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет.

Меншік иесі: «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті» мекемесі.

Тақырыптық бағыты: Ғылыми, тарих, археология және этнология.

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, шетелдер.

KURUCU:

Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi Komitesi» Cumhuriyet Devlet Kurumuna 3 Mayıs 2024 tarihinde tescil edilmiş ve KZ12VPY00092351 sayılı sertifika vermiştir (Aстана Şehri).

Adı: Dergi, Turkic historical studies

Dil: Kazakça, ingilizce, Rusça, Türkçe.

Çıkış sıklığı: 3 ayda bir 1 kez.

Sahibi: Kurum «Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi»

Tematik yön: bilimsel, tarih, arkeoloji ve etnoloji.

Dağıtım bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, yurtdışında.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Республиканском государственном учреждении «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» Министерства культуры и информации Республики Казахстан 3 мая 2024 года и выдан сертификат № KZ12VPY00092351.(Г. Астана)

Название: журнал, Turkic historical studies

Язык: казахский, английский, русский, турецкий.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца.

Владелец: учреждение " Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави»

Тематическое направление: научная, история, археология и этнология.

Территория распространения: Республика Казахстан, зарубежья.

FOUNDER:

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

The journal was registered in the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan" of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on May 3, 2024 and issued certificate No. KZ12VPY00092351.(Astana)

Title: journal, Turkish historical studies

Language: Kazakh, English, Russian, Turkish.

Periodicity of publication: 1 time in 3 months.

Owner: institution "International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi"

Thematic area: scientific, history, archeology and ethnology.

The territory of distribution: The Republic of Kazakhstan, abroad.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Алибек С.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ахмет А.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ауанасова А.М.	- т.ғ.д., профессор, ҚР БЖМ Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері /Қазақстан/
Әбжанов Х.М.	- т.ғ.д., профессор ҚР ҰҒА академигі /Қазақстан/
Ержиласун Г.Қ.	- PhD доктор, профессор /Түркия/
Жеңіс Ж.	- Ш.Уәлиханов атынд. Тарих және этнология инст. директор орынбасары, т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Исин А.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Қартаева Т.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Қожа М.	- т.ғ.д., қауым. профессор /Қазақстан/
Примкулова Г.Ж.	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Ражабов К.К.	- т.ғ.д., профессор ӨР ҒА Тарих институтының бас ғылыми қызметкері /Өзбекстан/
Сельмаз Тогиди	- т.ғ.д., профессор АР ҒА Шығыстану институтының бөлім меңгерушісі /Азербайжан/

DANIŞMA KURULU

Alibek S.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akhmet A.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Auanasova A.M.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abzhanov K.M.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erzhilasun G. K.	- Prof. Dr. /Türkiye/
Zhenis Zh.	- Sh.Ualikhanov adını taşıyan Tarih ve Etnoloji Enstitüsü Müdür Yardımcısı, Prof. Dr. /Kazakistan/
Isin A.	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kartayeva T.	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Hoca M.	- Doç. Dr. /Kazakistan/

Primkulova G.
Razhabov K.K.
Selmaz Togidi

- Doç. Dr. /Kazakistan/
- Prof. Dr. /Özbekistan/
- Prof. Dr. /Azerbaycan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алибек С.
Ахмет А.
Ауанасова А.М.
Абжанов К.М.

- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Казахстан/
- д.и.н., профессор, академик НАН
РК /Казахстан/

Ержиласун Г.Қ.
Женис Ж.

- PhD, профессор /Турция/
- зам. директор института Истории
и этнологии имени Ш.Уалиханова,
д.и.н., профессор /Казахстан/

Исин А.
Картаева Т.
Кожа М.
Примкулова Г.Ж.
Ражабов К.К.
Сельмаз Тоги́ди

- к.и.н., ассоц. проф. /Казахстан/
- к.и.н., профессор. /Казахстан/
- д.и.н., ассоц. проф. /Казахстан/
- к.и.н., доцент /Казахстан/
- д.и.н., профессор /Узбекистан/
- д.и.н., профессор /Азербайжан/

EDITORIAL BOARD

Alibek S.
Akhmet A.
Auanasova A.
Abzhanov K.
Erzhilasun G.
Zhenis Zh.

- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- PhD, Professor /Turkey/
- Deputy Director of the Institute of History and Ethnology
named after Sh.Ualikhanov, Doctor of Historical Sciences,
Professor /Kazakhstan/

Isin A.
Kartayeva T.
Hoca M.
Primkulova G.
Razhabov K.
Selmaz Togidi

- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor / Uzbekistan/
- Doctor of Historical Sciences, Professor / Azerbaijan/

Абдуллаева Акерке Тойшыбаевна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: akerke.abdullayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>

ҰЛТ КӨСЕМІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси және рухани өмірінде айрықша із қалдырған ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі, мемлекет және көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханның тарихи-психологиялық болмысын жан-жақты зерделеу көзделеді. Зерттеу барысында тұлғаның адамгершілік қасиеттері, саяси ұстанымдары, дүниетанымдық бағыттары мен ұлттық сана, мемлекеттік идеяларын қалыптастырудағы тарихи рөлі терең талданады. Әлихан Бөкейханның көшбасшылық қабілеті, рухани беріктігі және парасаттылығы мен ерік-жігері XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында орын алған саяси-әлеуметтік оқиғалармен байланыстырыла отырып сипатталып, оның ұлт тағдыры алдындағы жауапкершілігі мен күрескерлік рухының психологиялық қырлары ашылады. Әлихан Бөкейханның қоғамдық-саяси қызметі мен мінез-құлықтарының ерекшеліктері, ұстанымдары, тарихи деректер мен замандастарының естеліктері, ғылыми еңбектер негізінде сараланып, оның қазақ халқының болашағы мен тәуелсіздігі, бірлігі жолындағы қызметінің тарихи-психологиялық астары мен ұлттық рухты қалыптастырудағы ерекше рөлі айқындалады. Сонымен қатар, шетелдік зерттеушілердің еңбектеріндегі өз дәуірінің интеллектуалдық символы, демократиялық ойдың жаршысы және ұлттық өзіндік сананы оятқан ағартушы, биік мәдениетті және моральдық құндылықтарды ұстаған гуманистік тұлға ретінде сипатталған Әлихан Бөкейханның тұлғасына берілген ғылыми сипатқа баса назар аударылады.

Түйін сөздер: Әлихан Бөкейхан, ұлт көсемі, тарихи-психологиялық портрет, көшбасшылық, ұлттық сана, Алаш идеясы.

Абдуллаева Акерке Тойшыбаевна

Докторант PhD, Международный казакско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан) e-mail: akerke.abdullayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЛИДЕРА НАЦИИ АЛИХАНА БУКЕЙХАНА

Аннотация

В статье ставится цель всесторонне исследовать историко-психологический облик Алихана Букейхана лидера национально-освободительного движения, государственного и общественного деятеля, оставившего глубокий след в политической и духовной жизни казахского народа начала XX века. В ходе исследования подробно анализируются нравственные качества личности, политические взгляды, мировоззренческие позиции, а также историческая роль Алихана Букейхана в формировании национального сознания и государственных идей. Его лидерские способности, духовная стойкость, мудрость и сила воли рассматриваются в контексте социально-политических событий начала XX века,

раскрываются психологические аспекты его ответственности перед судьбой народа и борческого духа. Общественно-политическая деятельность, личные качества и принципы Алихана Букейхана изучаются на основе исторических источников, воспоминаний современников и научных трудов. Особое внимание уделяется анализу его вклада в формирование национального духа, борьбу за независимость и единство казахского народа. Кроме того, рассматриваются оценки зарубежных исследователей, характеризующих Алихана Букейхана как интеллектуальный символ своей эпохи, носителя демократической мысли, просветителя, пробудившего национальное самосознание, человека высокой культуры и моральных ценностей.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, лидер нации, историко-психологический портрет, лидерство, национальное сознание, идея Алаша.

Abdullayeva A.

Doktora öğrencisi PhD,

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi,
(Kazakistan, Türkistan) e-mail: akerke.abdullayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>

MİLLİ LİDER ALİHAN BÖKEYHAN'IN TARİHİ VE PSİKOLOJİK PORTRESİ

Özet

Makale, XX. yüzyılın başlarında Kazak halkının siyasi ve manevi yaşamında derin iz bırakan, ulusal bağımsızlık hareketinin lideri, devlet ve toplum adamı olan Alihan Bökeyhan'ın tarihî-psikolojik portresini kapsamlı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada onun ahlaki nitelikleri, siyasi görüşleri, dünya görüşü ve ulusal bilinç ile devlet fikirlerinin oluşumundaki tarihî rolü ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir. Alihan Bökeyhan'ın liderlik yeteneği, ruhsal direnci, bilgelik ve irade gücü XX. yüzyılın başlarındaki Kazak toplumunda yaşanan sosyo-politik olaylarla ilişkilendirilerek ele alınmakta, onun halkının kaderi алдындағы sorumluluk duygusu ve mücadeleci ruhunun psikolojik yönleri ortaya konulmaktadır. Alihan Bökeyhan'ın toplumsal-siyasal faaliyeti, kişisel özellikleri ve ilkeleri tarihî kaynaklar, çağdaşlarının anıları ve bilimsel çalışmalar temelinde incelenmektedir. Ayrıca onun Kazak halkının bağımsızlığı, birliği ve geleceği uğruna hizmetinin tarihî-psikolojik yönü ile ulusal ruhun oluşumundaki özel rolü vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, yabancı araştırmacıların eserlerinde Alihan Bökeyhan'ın çağının entelektüel sembolü, demokratik düşüncenin öncüsü, ulusal bilinci uyandıran bir aydın, yüksek kültür ve ahlaki değerlere sahip hümanist bir şahsiyet olarak tasvir edilmesine özel önem verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Alihan Bökeyhan, ulusal lider, tarihî-psikolojik portre, liderlik, ulusal bilinç, Alaş fikri.

Abdullayeva A.

PhD student, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
(Kazakhstan, Turkistan) e-mail: akerke.abdullayeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>

THE HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE NATIONAL LEADER ALIKHAN BOKEIKHAN

Abstract

The article aims to comprehensively study the historical and psychological image of Alikhan Bokeikhan the leader of the national liberation movement, a prominent statesman and public figure who left a profound mark on the political and spiritual life of the Kazakh people at the beginning of the twentieth century. The study thoroughly analyzes his moral qualities, political principles, worldview orientations, and historical role in shaping national consciousness and statehood ideas.

Alikhan Bokeikhan's leadership abilities, spiritual resilience, wisdom, and determination are examined in relation to the socio-political events of early twentieth-century Kazakh society, revealing the psychological dimensions of his sense of responsibility and his spirit of struggle for the fate of the nation. His public and political activity, personal characteristics, and principles are analyzed based on historical sources, contemporaries' memoirs, and scholarly works. Particular attention is paid to his contribution to the formation of the national spirit and to his service for the independence and unity of the Kazakh people. In addition, the works of foreign researchers are reviewed, highlighting Bokeikhan's portrayal as an intellectual symbol of his era, a herald of democratic thought, an enlightener who awakened national self-consciousness, and a humanist of high culture and moral integrity.

Keywords: Alikhan Bokeikhan, national leader, historical-psychological portrait, leadership, national consciousness, Alash idea.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ халқының ұлттық санасының жаңғыруы мен саяси тәуелсіздікке ұмтылыс кезеңінде тарихи аренаға шыққан тұлғалардың ішінен Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның орны ерекше. Әлихан Бөкейхан ұлт азаттығы мен демократиялық идеялардың негізін қалаған, саяси күрескер, ғалым, публицист әрі қоғам қайраткері. Оның есімі Алаш қозғалысының тарихымен тығыз байланысты. Әлихан Бөкейханның тұлғасы ұлттық таиқтың ғана емес, жалпы түркі өркениетінің рухани дамуында маңызды рөл атқарады.

Өзектілігі. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның тұлғалық болмысын тарихи-психологиялық тұрғыдан зерделеу - қазіргі тұлғатану ғылымы мен ұлттық көсбасшылық феноменін түсінудегі маңызды әрі өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда оның мінез-құлық ерекшеліктері, дүниетанымы, шешім қабылдау стилі, ерік-жігері мен сенім сипатын талдау арқылы ұлттық көсбасшының психологиялық табиғаты ашылады. Тарихи тұлғаның психологиялық бейнесін талдау оның тек саяси қоғамдық қызметін ғана емес, рухани әлемін, ұлт алдындағы жауапкершілігін және ерік қуатын түсінуге мүмкіндік береді. Әлихан Бөкейханның өмір жолы ұлттық сана мен рухани тәуелсіздіктің қалыптасуымен тығыз байланысты. Мәселен, ол патшалық Ресей мен кеңестік биліктің саяси қысымына, империялық идеология мен кеңестік қуғын-сүргінге қарамастан ұлт тағдыры үшін күресте табандылық пен парасаттылық танытқан тұлға ретінде танылды. Мұндай сипат Әлихан Бөкейханның ішкі ерік қуатын, ұлттық миссияға адалдығын және тұлғалық тұрақтылығын анықтайды. Сондай-ақ, бұл зерттеу жұмыс ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның тарихи-психологиялық портретін айқындап, оның рухани әлемі мен көсбасшылық феноменін ұлттық сана мен тәуелсіздік идеясының контекстінде қарастыруды мақсат етеді.

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланың зерттеу нысаны Әлихан Бөкейханның тұлғасы болғандықтан зерттеудің мақсаты Әлихан Бөкейханның тарихи-психологиялық портретін жасау арқылы оның рухани болмысын, ұлттық идеяға деген тұрақты ұстанымын және көсбасшылық қасиеттерін ғылыми тұрғыда талдап көрсету. Ал міндеттері: Әлихан Бөкейханның тұлғалық қалыптасуына ықпал еткен тарихи-әлеуметтік және рухани факторларды саралау, тұлғаның ерік-жігері мен сенім тұрақтылығы, эмоциялық ұстамдылығының көсбасшылық қасиетпен байланысын ашу, ұлт көсемінің рухани мәдениетін ұлттық сананың қалыптасуы мен тәуелсіздік идеясының дамуы контекстінде талдау, зерттеушілер еңбектері мен заманауи интернет-ресурстарды пайдалана отырып, тұлғаның психологиялық болмысын жаңа ғылыми әдіснама тұрғысынан бағалау.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Әлихан Бөкейхан тұлғасының тарихи психологиялық портреті жан-жақты қарастырылды. Оның өмірлік ұстанымы, саяси қызметі, мінез-құлқы және рухани қасиеттері – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы ұлттық сана мен мемлекетшілдік идеялардың қалыптасуына айрықша ықпал еткен факторлар ретінде бағаланды. Зерттеу нәтижесінде көрінгендей Әлихан Бөкейханның тұлғалық қасиеттері

ұлттық көшбасшылық феноменінің басты компоненттері адалдық, рухани тұрақтылық, әділдік және моральдық жауапкершілік ретінде бағалануға лайық.

Материалдар мен зерттеу әдістер. Қазақ зиялыларының жеке өмірі, қоғамдық-саяси қызметі және шығармашылығын объективті түрде зерттеу, яғни XX ғасырдың 20-30 жылдары Түркістан өңірі мен Мәскеуде жауапты мемлекеттік қызметтер атқарған Т. Рысқұлов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, С. Асфендияров және ұлттық қозғалыстың жетекшісі Әлихан Бөкейхан секілді тарихи тұлғалардың саяси өмірі мен қызметі туралы деректер ғылыми айналымға енгізіліп, олардың тарихи рөлі мен ұлттық көшбасшылық феноменіндегі орнына қатысты маңызды ғылыми тұжырымдар еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары ғана түбегейлі қолға алынды. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның өмірі мен қызметіне қатысты тарихи деректер, естеліктер, публицистикалық мұралары мен хаттары, сондай-ақ, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Негізгі зерттеудің теориялық және деректік көздері ретінде В.И. Козодойдың «Алихан Бөкейханов: человек эпоха» [1], М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [2], Д.Аманжолованың «Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш» [3] және Т. Омарбековтің «20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» [4] атты авторлардың еңбектері пайдаланылды. Тұлғаның тарихи болмысын кешенді түрде зерделеу мақсатында тарихи-генетикалық, тарихи-психологиялық және контенттік талдау әдістері қолданылды.

Талқылау және нәтижелер. Тарих әр кезеңде өз уақытының қоғамдық, саяси және рухани өлшемдерімен өмір сүреді. Уақыт өткен сайын сол дәуірдің оқиғалары мен тұлғалары тарих сахнасынан кетсе де, олардың өнегесі мен идеялары ұлт жадында мәңгілік із қалдырады. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының саяси серпіні мен рухани қозғалыстары да дәл осылай өткеннің құбылысы бола тұра, бүгінгі тәуелсіздік идеясымен сабақтасып жатыр. Сол тарихи кеңістіктен бой көрсеткен Әлихан Бөкейхан тұлғасы өз дәуірінің шындығын бойына сіңіріп, келер ұрпаққа рухани бағдар бола білген феномен. Оның өмір жолы мен дүниетанымы ұлт тағдырымен өрілген, тарихи процест танытатын маңызды дерек. Сондықтан Әлихан Бөкейханның тұлғалық қабілетін тарихи-психологиялық тұрғыда зерделеу бір жағынан өткен дәуірдің келбетін ашса, екінші жағынан қазіргі ұлттық сана мен парасат мәдениетінің қалыптасу заңдылығын пайымдауға мүмкіндік береді.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан тұлғасын тарихи-психологиялық тұрғыдан зерделеуде оның шыққан тегі мен рухани қалыптасу ортасын ескермеу мүмкін емес. Тұлғаның дүниетанымдық және мінездік ерекшеліктері ең алдымен оның өскен ортасының мәдени-ағартушылық деңгейімен, отбасылық тәлім-тәрбиесімен, дәстүрлі құндылықтарымен сабақтас. Әлихан Бөкейхан 1866 жылдың жайма-шуақ көктемінде қазақтың дәстүрлі билік жүйесі мен рухани мәдениеті айрықша сақталған өңір Қаратаулы уезінің Тоқырауын болысында дүниеге келген. Ол Бөкейханнан тарайтын төре әулетінің төртінші буыны, арғы тегі Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан өрбитін текті әулеттің ұрпағы [5, 3]. Әкесі Нұрмұхаммед өз ортасында байсалды, әділ, парасатты білім мен дәстүрге берік ұстанымымен елге танылған беделді тұлға болса, анасы Бегім ханым тобықты руының батыры Мамайдың қызы, ісмер, қолөнер шебері әрі жетім балаларға тегін сабақ берген мейрімді, ізгілікті әрі сауатты жан болған [6]. Осындай тектілік пен рухани бай ортада тәрбиелену болашақ ұлт көсемінің тұлғалық болмысында адамгершілік пен әділеттілікке негізделген мінез, парасат пен сабыр, ізгілік пен жауапкершілік сияқты қасиеттердің орнығуына ықпал етті. Осы рухани-мәдени алғышарттар оның кейінгі зияткерлік және көшбасшылық дамуының іргетасына айналды. Ана мейірімі мен әке көрегендігін бойына сіңірген Әлихан Бөкейхан ерте кезден ұлттық сана мен ел тағдырына қатысты мәселелерді терең пайымдайтын, рухани тұрғыда жауапты тұлға болып қалыптасты. Оның дүниетанымдық қабілетін зияткерлік пайымы мен адамгершілік үйлесімі айқындады.

Әлихан Бөкейханның ойлау мәдениеті мен мінезіндегі терең парасаттылықты В. И. Козодойдың еңбегіндегі сипаттама да дәлелдейді: «Бөкейханов принадлежал к числу тех, кто

соединял европейскую образованность с восточной мудростью». Бұл сипаттамадан ұлы тұлғаның шығыс дүниетанымы мен батыс өркениеттік ойлау жүйесін үйлестірген синтетикалық мәдени типін айқыдалатынын байқаймыз. Сонымен қатар, зерттеуші оның психологиялық табиғатына да ерекше назар аударады: «Он никогда не отрекался от своих убеждений, даже тогда, когда это грозило жизнью» [1, 38-61]. Бұл тұжырымнан Әлихан Бөкейханның ішкі рухының беріктігін, идея алдындағы табандылығын және моральдық ұстанымдарының мықтылығын көреміз. Осы екі сипаттаманы тарихи-психологиялық тұрғыда салыстыра қарастырғанда, Әлихан Бөкейхан бейнесінен парасат мәдениетінің интеллектуалдық және рухани үйлесімге құрылған үлгісін көруге болады. Бұл жоғарыда айтқандай ұлы тұлғаның бойындағы шығыстық даналық пен еуропалық зерделілік ұлттық көшбасшылықтың жаңа ізін көрсетеді. Бұл құбылыс психологиялық-портреттік тұрғыдан ұлы тұлғаның ерік-жігері мен рухани жауапкершілік қасиеттерінің тұтастығын көрсетеді. Демек, Әлихан Бөкейхан білім мен мінездің, парасат пен ұлтқа адалдықтың синтезін бейнелейтін тарихи тұлға, яғни ұлт көсемінің психологиялық бейнесі мен мәдени болмысын тұтастандырған феномен.

Қазақ тілін жетік меңгерген, ойы жүйелі, сөзі тиянақты, ешқашан қызыл сөзге, көпсөздікке жол бермеген Әлихан Бөкейханның мінез-құлқы тарихшы ғалымдар мен жазушылардың назарынан да тыс қалмаған. Жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай ұлт көсемінің мінезіндегі негізгі үш қасиетін атап көрсете отырып бұл қасиеттерді Лиза Бекмаханқызының естеліктерімен толықтырады [7]. Біріншіден, ол турашыл және әділ болып, өз ойын ашық жеткізген, қысым көрсететін адамдар алдында да сабырлы және мәдениетті мінез көрсете білген. Екіншіден, оның даралығы мен ықпалы адамдарға ерекше әсер етіп, кейде еркін сөйлесе алмай қалатындай мысының басым болғандығы. Ол туралы Лиза әкесін тұтқындауға суыт кіріп келген тергеушілерді ұлы тұлғаның аспай-саспай қасқая қарсы алып суық жүзді тергеушілердің іркіліп қалғанын айтса, ұлы тұлғаның мысының басымдығы жайында Әлкей Марғұлан, Қалижан Бекхожин, Ғалым Ахмедов, Мариям Мұқанова, Валентина Николаевна Әуезова естеліктерінен де кездестіруге болады. Үшіншіден, Әлихан Бөкейханның нәзік жанды, бауырмал және сезімтал болғанын Лиза Смағұл қайтыс болғанда оның қатты қайғырғанын, жақындарының қайғысына шын жүректен алаңдайтынын, мейрімділігін жеткізеді. Осы тұста Әлихан Бөкейханның тұлғалық болмысын психологиялық тұрғыдан талдау оның күрескелік, парасаттылық және адами қасиеттерінің ерекше үйлесімін айқын көрсетеді. Біріншіден, Әлихан Бөкейханның турашылығы мен әділдікке адалдығы оның ерік-жігері мықты, ішкі сенімі берік тұлға екенін танытады. Бұл қасиет оның мінезіндегі принципшілдіктің және моральдық тұрақтылықтың айғағы болып табылады. Екіншіден, оның болмысынан байқалатын айбынды сабыр мен мысы басым лидерлік қабілетінің жоғары екендігін көрсетеді. Мұндай мінез түрі ұлы тұлғаның эмоциялық тұрақтылығын, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауын және айналасындағыларға психологиялық ықпал ету мүмкіндігін білдіреді. Үшіншіден, жаны нәзік, бауырмал қасиеті оның жоғары деңгейдегі эмпатиялық сезімін, адамгершілік интуициясын және рухани тереңдігін көрсетеді. Осындай мінездік ерекшеліктер оны ұлт көшбасшысы ретінде ғана емес, сонымен қатар гуманистік қасиеттері бар дара тұлға ретінде қалыптастырған.

Сондай-ақ, жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай өз еңбектерінде Әлихан Бөкейханның ұлт пен жер мәселесіне қатысты негізгі бес ұстанымын атап көрсетеді. Алашорда үкіметінің төрағасы және көрнекті қоғам қайраткері ретінде Әлихан Бөкейханның «Тіл үшін күрес неге жүріп жатыр? Қазақ тілі деген не? Қазақ тілінің ар жағында жатқан мәселе - жер. Біз мына жерді қазақ болып, қазақша сөйлеп қана қорғай аламыз» - деген сөздері оның ұлт пен жер мәселесіне қатысты көзқарасының тереңдігін көрсеткен. Қазақ тілінің және ұлттық мәдениеттің тағдырын елдің байтақ жерімен байланыстырған ұлы тұлға өз жерімізде тіліміз бен дінімізді, ділімізді сақтай отырып пайдалы қазбаларымызды тиімді пайдаланып үлкен ұлттық-демократиялық мемлекет құру болған. Осы тұста Әлихан Бөкейханның көзқарасынан бес ұстанымын көруімізге және ол жеке басының мүддесіне емес, бүкіл ұлттың болашағына

бағытталғанын байқаймыз. Төмендегі кестеде ұлы тұлғаның бес ұстанымының мәнін көре аламыз:

Кесте 1

Әлихан Бөкейханның тұлғалық және дүниетанымдық ұстанымдары			
	Ұстаным атауы	Негізгі мазмұны	Түсіндірме/маңызы
	Жер-ұлттың тірегі	Қазақтың байырғы жері қазаққа тиесілі болу керек	Жер мемлекеттің негізі. Әлихан Бөкейхан жерді халықтың ортақ меншігі ретінде қорғауды басты мақсат етті.
	Жер байлығы халыққа қызмет етуі тиіс	Жердің үсті де, асты да халықтың игілігі	Табиғи ресурстар ұлттық мүддеге бағытталуы қажет. Әлихан Бөкейхан экономикалық тәуелсіздікті осы қағидамен байланыстырды.
	Экономикалық дербестік пен ішкі бірлік	Қазақ жерінде өндірілген өнім қазаққа қызмет етуі керек	Ұлттық өндіріс пен ішкі нарықты қалыптастыру арқылы экономикалық тәуелсіздікке жету мақсатын ұсынды.
	Тіл, дін және ділдің үстемдігі	Мемлекет құрушы ұлттың рухани құндылықтарын сақтау	Рухани тәуелсіздік саяси тәуелсіздік мүмкін емес деп санады. Тіл мен мәдениетті ұлттық тұтастықтың өзегі деп білді.
	Жапония үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру	Ғылым мен әділ заңға сүйенген өркениетті мемлекет құру	Ұлттық салтқа негізделген демократиялық қоғам Әлихан Бөкейханның түпкі мұраты. Бұл ұстаным ұлттық жаңғыру идеясымен ұштасады.

Әлихан Бөкейханның жоғарыда көрсетілген бес ұстанымы оның тұлғалық болмысын тек саяси көшбасшы деңгейінде ғана емес, сонымен қатар рухани-гуманистік, интеллектуалдық және психологиялық тұрғыдан кемелденген тұлға ретінде айқындайды. Ұстанымдардың мазмұнына үңілсек, Әлихан Бөкейханның өмірлік бағыты еркіндік пен әділеттілікке сену, білім мен руханиятты үйлестіре білу оның басты принциптері болған. Әлихан Бөкейхан ұлтың болашағын ғылыми біліммен, мәдениеттілікті және құқықтық сананы дамыту арқылы қамтамасыз етуге тырысқан. Осы қасиеттері арқылы Әлихан Бөкейханның тұлғалық феномені ұлттық көшбасшының тарихи-психологиялық моделін танимыз, яғни, ақыл мен жүректің үндестігіне, ой пікір мен рухани биіктікке сүйенген көшбасшы бейнесі болып көрінеді.

«Хан баласында қазақтың хақы бар еді, тірі болсам қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген Әлихан Бөкейханның әйгілі сөзі оның ұлт тағдыры алдындағы азаматтық ұстанымы мен өмірлік мұратын айқындаған тарихи мәлімдеме болып табылады. Егер ұлы тұлға өзінің бас пайдасын ғана ойлап, патша заманында мансапқор, шен-шекпенге қызығып, ұлық болғысы келсе, өзі ақсүйек, хан әулеті әрі оқымысты Әлихан Бөкейханға ол жол оңай еді. Бірақ ұлт көсемі ұстанымының түп төркініне үңілсек, ол өзінің тектік шығу тегіне қарамастан «тегім төре болса да, мен қазақ халқының перзентімін, ел алдындағы парызым халқымның азаттығы жолында қызмет ету» деген қағиданы берік ұстанғанын көреміз. Бұл көзқарас оның дүниетанымдық және саяси-әлеуметтік ұстанымдарының өзегін құрайтын басты идея, яғни халыққа адал қызмет ету, ұлттық мүддені жеке бастың қамынан жоғары қою принципі.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл ұстаным Әлихан Бөкейхан тұлғасының тарихи-психологиялық бейнесін ашуда ерекше маңызға ие. Ол тек саяси лидер ғана емес, ұлттық рухтың серпінді дамуына ықпал еткен тұлғалық феномен ретінде көрініс табады. Әлихан

Бөкейханның бұл қағидасы оның барлық қоғамдық саяси қызметінің мазмұнын айқындап, кейін Алаш партиясы мен Алаш автономиясының идеялық негізіне айналып, ұлы тұлға тұңғыш Қазақ республикасының төрағасы болып сайланды. Оның тұлғасына тән табандылық, ұлтқа адалдық пен әділдік сезімі саяс іс-әрекеттерінен айқын көрінеді. Әлихан Бөкейхан руға, жүзге бөлінуге қарсы болып халықты тұтас ұлт ретінде біріктіруге ұмтылды. Ол әлеуметтік жағдайына немесе біліміне қарамастан әр алдамға тең қарады және демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалыптастырды. Алаш көсемінің «жер», «ұлттық байлық», «экономикалық тәуелсіздік», «мәдени үстемдік» және «ғылымға негізделген мемлекет» идеялары оның тарихи санасының тереңдігін, рухани парасатын және ұлттық көшбасшылық феноменін танытатын факторлардың тағы да бір дәлелі. Демек, «қазаққа қызмет ету» ұлт көсемінің өмірлік миссиясы мен тарихи рөлін сипаттайтын негізгі концепт ретінде бағаланады.

Әлихан Бөкейханның мінезінің ең көрнекті қырларының бірі принципшілдік пен интеллектуалдық тәуелсіздік. Ұлтының намысын бәрінен биік қойған ол «Ұлтына, жұртына қызмет ету білімнен емес, мінезден» деп жазып, сөзін ісімен дәлелдеген тұлға. Ел мен жер тағдырына қатысты мәселелерде ол әрдайым табандылықпен мінез танытқан. Рухы биік, өресі кең Әлихан Бөкейхан өз заманының саяси билігімен санаса отырып, ұлттық мүддені қорғаудан ешқашан бас тартпаған. Бұл оның Сталинмен кездесуден бас тартуынан да айқын көрінеді. Әлімхан Ермековтың естелігінде бұл оқиға нақты сипатталады: «В.И. Ленин өзі төрағалық еткен алғашқы мәжілістің соңында бізге Сталинге барып, автономия жобасы жөнінде пікірлесуді ұсынды. Бірақ Әлихан Бөкейхан: «Сталин не шешер дейсің, оның не ойы, не білімі көлемді емес. Онанда өзіміз жеке шешкеніміз дұрыс», - деп бұл кездесуден бас тартты» [8, 244] дейді. Бұл жәйт Әлихан Бөкейханның ішкі сенімінің беріктігін, саяси еркіндігі мен интеллектуалдық тәуелсіздігін дәлелдейтін айқын көрініс. Ол билікке жалтақтамай, шешімді әрдайым ұлттық мүддені басшылыққа алып қабылдаған. Демек, Әлихан Бөкейханның осы қасиеттерінен ұлттық көшбасшылық психологиясының басты белгілері принципшілдік, ерік-жігер және рухани тәуелсіздік айқын байқалады.

1920-жылдардағы саяси қудалау мен қуғын кезеңі қазақ зиялыларының тағдырына ауыр соққы болып тиген тарихи кезеңдердің бірі. Осы сындарлы сәтте де Әлихан Бөкейхан ұлттық идеямен азаттық мұраттан айнымаған тұлға ретінде ел жадында қалды. Оның ұлт алдындағы берік ұстанымы мен рухани табандылығы замандастарының естеліктерінде айқын көрініс тапқан. Мәселен, Алаш қозғалысының көрнекті өкілі Жұмахан Күдерин өз естелігінде 1932 жылы Алаш зиялыларының үстінен сот болар алдында орын алған оқиғаны былайша сипаттайды: «Темір жол вокзалынан бізді күтіп алған Әлихан бөкейхан: «Жігіттер, сендер не үшін сотталып бара жатқандарыңды білесіңдер. Сендерді соттап отырған жүйені де білесіңдер. Ешкімнің алдында кінәларың жоқ! Сендер ел үшін сотталып бара жатқан азаматсыңдар! Мұңаймандар! Бастарыңды төмен түсірмеңдер! Алда жақсылық болады», - деп шығарып салды» [9]. Бұл оқиғада Әлихан Бөкейхан тұлғасының психологиялық және рухани болмысын айқындайтын маңызды сипаттардың бірі болып табылады. Біріншіден, оның бойындағы рухани беріктік пен ерік-жігердің жоғары деңгейі саяси қысыммен қудалау жағдайында да сенімінен таймауына мүмкіндік берді. Ол өз серіктері үшін моральдік тірек, рухани демеу бола білді. Екіншіден, эмоциялық ұстанымдылық пен сабырлылық оның басты ерекшеліктері. Осындай ауыр кезеңдерде де сабырмен сөйлеп, серіктерін рухтандыруы тұлғаның ішкі мәдениеті мен парасатының биіктігін көрсетті. Үшіншіден, Әлихан Бөкейхан бойынан моральдық көшбасшылық пен ұлттық жауапкершілік сезімі ерекше байқалады. Оның «Сендер ел үшін сотталып бара жатқан азаматсыңдар!» деген сөзі ұлт мүддесін жеке бастың тағдырынан жоғары қояудың тағы да бір айқын дәлелі болып табылады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда бұл эпизот Әлихан Бөкейхан тұлғасының психологиялық құрылымындағы басты компоненттер - ерік-жігер қуаты, рухани тұрақтылық, ұлттық жауапкершілік сезімі мен көшбасшылық мінез-құлықтың табиғатын терең түсінуге

мүмкіндік береді. Ол өз өмірі мен іс-әрекеті арқылы ұлттық психологиядағы көшбасшылық феноменнің айқын көрінісін қалыптастырған тарихи тұлға ретінде ерекшеленеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Әлихан Бөкейхан тұлғасы – XX ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалыстың саяси, рухани және интеллектуалдық келбетін айқындайтын тарихи феномен. Сондай-ақ, ұлттық рух пен моральдық принциптердің тірегі ұрпаққа үлгі болған көшбасшы. Қазіргі таңда Әлихан Бөкейханның мінезі мен өмірлік ұстанымдары өз маңызын жоғалтқан жоқ. Бүгінгі жаһандану заманында оның принципшілдігі мен ой еркіндігі жастар үшін үлкен өнеге әрі жауапкершіліктің үлгісі. Ұлы тұлғаның осы қасиеттері қазіргі қоғамда жастарымыздың әділ болуына, өз пікірлерін ашық айтуға, ел мүддесін қорғауға, отан сүгіштікке және белсенді азаматтар болып тәрбиеленуіне көмектесетіні сөзсіз.

Осы тұрғыдан алғанда, Әлихан Бөкейханның тұлғалық болмысын зерттеу тек өткенді зерделеу емес, қазіргі заман адамдарының рухани даму модельдерін айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ үшін қабырғасы қайысып, тек тәуелсіздікке емес, ойдың, білімнің, мәдениеттің тәуелсіздігіне ұмтылған ұлы тұлғаның өмірі мен ұстанымдары ұлттық сана мен парасат мәдениетін жаңғыртудың психологиялық негізі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Козодой В. И. Алихан Букейханов: человек-эпоха. -Алматы, 2021. -309 с.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. -Алматы, Санат, 1995. -368 бет.
3. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. Москва, Россия молодая, 1994. -216 с.
4. Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. - Алматы, Санат, 1997. -320 бет.
5. Койшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов. - Алматы, 2001.
6. Мұхамедханов Қ. Әлихан Бөкейханов (Телехабар) 1989. - 20 июнь. - Машинкамен терілген 14 парақ.
7. Жұртбай, Т. Қ. Ұраным-Алаш! (түрме әфсанасы): зерттеулер. - Алматы, Ел-шежіре, 2011. - 464 б.
8. Ермеков Ә. Естеліктер мен жазбалар. - Алматы: Санат, 2003. - 244 бет.
9. Күдерин Ж. Алаш арыстары туралы естеліктер. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. - 180 бет.

REFERENCES

1. Kozodoy V. İ. Alıxan Bwkeyxanov: çelovek-époque. -Almatı, 2021. -309 s.
2. Qoygeldiev M. Alaş qozğalı. -Almatı, Sanat, 1995. -368 bet.
3. Amanjolova D. Kazaxskiy avtonomizm i Rossiya. İstoriya dvijeniya Alaş. Moskva, Rossiya molodaya, 1994. -216 s.
4. Omarbekov T. 20-30-jıldardağı Qazaqstan qasıreti. - Almatı, Sanat, 1997. -320 bet.
5. Koyşıbaev B. Älıxan Bökeyxanov. - Almatı, 2001.
6. Muxamedxanov Q. Älıxan Bökeyxanov (Telexabar) 1989. - 20 iyun. - Maşınkamen terilgen 14 paraq.
7. Jurtbay, T. Q. Uranım-Alaş! (türme äfsanası): zerttewler. - Almatı, El-şejire, 2011. - 464b.
8. Ermekov Ä. Estelikter men jazbalar. - Almatı: Sanat, 2003. - 244 bet.
9. Küderin J. Alaş arıstarı twralı estelikter. - Almatı: Qazaq énciklopediyası, 1999. - 180 bet.

Агайдарова Ақмаржан

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>

Е. БЕКМАХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ

Аннотация

Бұл мақалада XX ғасырдың орта кезеңіндегі көрнекті қазақ тарихшысы Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы мен қоғамдық-саяси құрылымның сан қырлары ашылып, оның саяси портретін қалыптастыру көзделеді. Архивтік материалдарды талдау және деректанулық әдістер негізінде Е. Бекмахановтың ғылыми ерлігі, психологиялық төзімділігі және кеңестік идеологияға қарсы келуінің салдары қарастырылады. Тарихшының репрессияға ұшырауы, ГУЛАГ-тағы кезеңі, кейіннен ақталуы мен ғылыми атақтарының қалпына келтірілуін тарихи-психологиялық тұрғыдан саралайды. Тұлғаның педагогикалық қызметі мен ұлттық тарихи сананы қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Е. Бекмахановтың педагогикалық қызметі, мектеп және жоғары оқу орындары үшін оқулықтар дайындаудағы рөлі, ұлттық тарихи сананы қалыптастырудағы ғылыми-педагогикалық миссиясы да назарға алынады. Педагог, ғалым және қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінген тұлға ретінде Е. Бекмаханов қазақ тарих ғылымының дамуына, тарихи білім беру мазмұнының жаңаруына үлкен үлес қосты. Оның еңбектері ұлттық сана, деректік дәлдік және әдістемелік жаңашылдық бағытында маңызды із қалдырған тұтас ғылыми-педагогикалық мұра болып сипатталады.

Ғалым мұрасының бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы үшін маңызын, ұлттық тарихи жадты қалпына келтірудегі рөлін және заманауи ғылыми көзқарастармен сабақтастығын айқындайды.

Кілт сөздер: Е. Бекмаханов, саяси портрет, тарихи-психологиялық талдау, қуғын-сүргін, ГУЛАГ, кеңестік идеология, ғылыми мұра, деректану, ғылыми ерлік.

Агайдарова Ақмаржан

Докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда
Ясави (Казахстан, г. Туркестан)
e-mail: akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НАУЧНОЙ КОНЦЕПЦИИ Е. БЕКМАХАНОВА

Аннотация

В данной статье раскрываются многогранные аспекты научного наследия и общественно-политической деятельности выдающегося казахского историка Е. Бекмаханова, жившего в середине XX века, и формируется его политический портрет. На основе анализа архивных материалов и источниковедческих методов рассматриваются его научный подвиг, психологическая устойчивость и последствия противостояния советской идеологии. В историко-психологическом ракурсе анализируются его репрессирование, период заключения в ГУЛАГе, последующая реабилитация и восстановление научных званий.

Особое внимание уделяется педагогической деятельности ученого, его роли в подготовке учебников для школ и высших учебных заведений, а также его научно-педагогической миссии в формировании национального исторического сознания. Как педагог и ученый, осознававший ответственность перед обществом, Е. Бекмаханов внес значительный вклад в развитие казахской исторической науки и обновление содержания исторического образования. Его труды представляют собой целостное научно-педагогическое наследие, оставившее важный след в укреплении национального самосознания, источниковедческой доказательности и методологического новаторства.

В заключение определяется значение наследия ученого для современной независимой историографии Казахстана, его роль в восстановлении национальной исторической памяти и преемственности с современными научными подходами.

Ключевые слова: Е. Бекмаханов, политический портрет, историко-психологический анализ, преследование, советская идеология, научное наследие, источниковедение, научный подвиг.

Agaidarova A.

PhD Student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan)

e-mail: akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>

THE HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF E. BEKMAKHANOV'S SCHOLARLY CONCEPT

Annotation

This article examines the multifaceted dimensions of the scholarly legacy and socio-political engagement of the prominent Kazakh historian Y. Bekmakhanov, who lived during the mid-twentieth century, with the aim of constructing his political portrait. Based on archival analysis and source-critical methods, the study explores his scholarly courage, psychological resilience, and the consequences of opposing Soviet ideological constraints. A historical-psychological assessment addresses his repression, imprisonment in the GULAG, subsequent rehabilitation, and restoration of his academic titles.

The article also highlights Bekmakhanov's pedagogical work, his contribution to developing textbooks for schools and higher education institutions, and his scientific-pedagogical mission in shaping national historical consciousness. As a scholar, educator, and socially responsible public figure, Bekmakhanov made a substantial contribution to the development of Kazakh historical studies and the renewal of historical education content. His works constitute a comprehensive scholarly-pedagogical legacy that significantly influenced national consciousness, evidentiary rigor, and methodological innovation.

Finally, the article identifies the importance of his legacy for contemporary independent Kazakh historiography, its role in restoring national historical memory, and its continuity with modern scholarly perspectives.

Keywords: E. Bekmakhanov, political portrait, historical-psychological analysis, persecution, Gulag, Soviet ideology, scholarly legacy, source studies, academic feat.

Agaidarova A.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi doktora öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan)

e-mail: akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>

E. BEKMAHANOV'UN BİLİMSEL KONSEPTİNİN TARİHİ VE PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Özet

Bu makalede, XX. yüzyılın orta döneminde yaşamış seçkin Kazak tarihçisi Y. Bekmahanov'un bilimsel mirası ile toplumsal-siyasal faaliyetlerinin çok yönlü boyutları ele alınmakta ve onun siyasi portresi oluşturulmaktadır. Arşiv belgelerinin analizi ve kaynakbilimsel yöntemler temelinde, Bekmahanov'un bilimsel cesareti, psikolojik dayanıklılığı ve Sovyet ideolojisine karşı duruşunun sonuçları incelenmektedir. Tarihsel-psikolojik değerlendirme, tarihçinin baskıya uğraması, GULAG dönemindeki yaşamı, daha sonra aklanması ve akademik unvanlarının iade edilmesi gibi dönemleri kapsamaktadır.

Ayrıca Bekmahanov'un pedagojik çalışmaları, okul ve yükseköğretim kurumları için ders kitapları hazırlamadaki rolü ve ulusal tarih bilincinin oluşumundaki bilimsel-pedagojik misyonu da ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Topluma karşı sorumluluk duyan bir bilim insanı ve eğitimci olarak Bekmahanov, Kazak tarih biliminin gelişimine ve tarih öğretiminin yenilenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Onun eserleri ulusal bilinç, belge temelli doğruluk ve yöntemsel yenilik açısından kalıcı iz bırakan bütüncül bir bilimsel-pedagojik miras olarak değerlendirilir.

Makale, araştırmacının mirasının çağdaş bağımsız Kazakistan tarih yazımı için önemini, ulusal tarihsel hafızanın yeniden inşasındaki rolünü ve modern bilimsel yaklaşımlarla sürekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: E. Bekmahanov, siyasi portre, tarihî-psikolojik analiz, zulüm, Gulag, Sovyet ideolojisi, bilimsel miras, kaynak bilimi, bilimsel kahramanlık.

Кіріспе. Бұл мақалада XX ғасырдың орта шеніндегі қазақ тарихшысы Е. Бекмахановтың ғылыми-саяси қызметінің күрделі бір қырын - оның саяси портретін-қарастырамыз. Тарихшының өмір сүрген уақыты - Қазақстан тарихындағы ең күрделі, саяси тұрғыдан ең қатаң және идеологиялық бақылауы ең жоғары дәуірлердің бірі. XX ғасырдың алғашқы жартысы мен ортасын қамтыған бұл уақыт Кеңес Одағының тоталитарлық жүйе ретінде орнығуы, сталиндік репрессиялардың кең етек алуы, ұлттық интеллигенцияның қуғын-сүргінге ұшырауы және ғылымның толықтай идеологияға тәуелді болуы сияқты ерекшеліктермен сипатталады. Төл тарихымыздың күрделі тақырыптарын жазу арқылы, өз замандастары мен келешек ұрпақтың жадында өшпес із қалдырған тарихшы туралы қалам шертпеген тарихшы жоқ шығар. Осы мақалада Е. Бекмахановтың тағдырының қиын сәттерінде төзімділік таныта білуі мен мінезіндегі өжеттілігіне қарамастан, заман ағымына ілесуден басқа жол жоқ екендігін көрсетті.

Өзектілігі: XX ғасырдағы тоталитарлық жүйе жағдайында ұлттық тарихты зерттеудің қандай қиындықпен жүзеге асқанын көрсету үшін Е. Бекмаханов еңбегі ерекше үлгі бола алады. Оның ғалым ретіндегі қалыптасуы, саяси айыптауларға ұшырауы, репрессияға тап болып, кейін толықтай ақталуы - кеңестік идеологияның ғылымға ықпалын, тарих зерттеулерінің саясилануын және ұлттық тарихи сананың қалыптасу жолындағы күрделі кезеңдерін айқын көрсетеді. Е. Бекмахановтың Кеңесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы зерттеуі - қазақ тарихнамасындағы алғашқы кешенді, ғылыми негізделген еңбектердің бірі. Бұл еңбек кеңестік кезеңдегі идеологиялық талаптарға сәйкес келмегендіктен, ғалым өзі зерттеген тақырыптың саяси құрбаны болды. Осы жағдайды ғылыми тұрғыдан талдау - қазіргі тарих ғылымы үшін ғана емес, ұлттық рухани жад үшін де маңызды.

Мақсаты мен міндеті: Бекмахановтың идеялық, тарихи және педагогикалық бағыттарын саяси контекстке орналастыру арқылы оның тұлғалық ерекшелігін ашу. Е. Бекмахановтың ғылыми шығармашылық қызметінің тарихи психологиялық астарларын заман талаптарына сай қарастыру. Мақсатқа жету үшін мына міндеттер негізге алынады 1) Е. Бекмахановтың ғалым болып қалыптасуындағы тарихи ортаны анықтау; 2) Е.

Бекмахановтың ғылыми ерлігінің тарихи психологиялық өзегі; 3) оның саяси қуғындалуы мен ақталуын тарихи психологиялық тұрғыда ақтау.

Материалдар мен әдістер: Мақала жазу барысында мына әдістерді негізге аламыз: тарихи-архивтік талдау, негізгі еңбегі «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты ғылыми мұрасын бағалау, тарихшылар мен замандастарының естеліктеріне шолу жасау. Осылайша құжаттық деректерді талдау арқылы Е. Бекмахановтың психологиялық портретін қалпына келтіреміз.

Нәтижелер: Осы зерттеуде өткен шақ пен бүгінгі шақ кеңістігіндегі тұлғаның саяси портретін қалыптастыру тұлғаның тарихи миссиясын, идеялық ұстанымдарының өміршендігін, замана талабымен үндестігін көрсету. Зерттеу нәтижесінде Е. Бекмахановтың тек тарих ғылымында ғана емес, кеңестік идеология мен ұлттық сана құрылымында да маңызды рөл атқарғанына көз жеткізіледі.

Отан тарихындағы тұлғатану бойынша жасалып жатқан сараптамалық бағалау бір ізге түсе қоймаса да материалдық және құжаттық деректер бойынша жұмыс жасауға мәжбүрміз. Кең көлемдегі тарихи деректер ғылыми айналымға ұсынылғанымен жалпыға ортақ ұстанымдардың, бағалау өлшемдерінің орнықтағаннан көп жағдайда біржақтылық орын алып келеді. Е. Бекмаханов қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілі әрі қоғам, саясат саласына әсер еткен көрнекті тұлға. Оның қызметі тарихи зерттеу, педагогика және идеологияның үш қиылысында өтті. Сондықтан «саяси портрет»інің аясында оның ғылыми еңбектерге қызмет етуін ғана емес, сондай-ақ есепке алынған саяси қудалау және реабилитация кезеңдерін және тарихи психологиялық астарларын да қарастыру қажет.

Ол 1933 жылы Воронеж қаласындағы Мемлекеттік педагогикалық институтқа тарих мамандығына түсіп, оны 1937 жылы үздік аяқтап шығады. Жас тарихшы Ұлы Отан соғыс жылдарына қарамастан өзінің білімін дамытып, зерттеу жұмыстары мен дәріс беруді қоса алып жүреді. 1943-1948 жылдары Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Ғылым Академиясында аға ғылыми қызметкер болып жасайды.

Е. Бекмахановтың ғалым болып қалыптасуындағы тарихи ортаның орны ерекше. Сол себепті осы тұлғаларға тоқталайық. Ғылым академиясының белді ғалымдары М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов т.б ғалымдар жас Ермұханның қалыптасуына әсер еткен болуы керек. Соғыс жылдары Алматы қаласына көптеген ғалымдар мен білім адамдары эвакуацияланады. Соның ішінде белгілі тарихшылар А. М. Панкратова, Д. А. Баевский, Н.М. Дружинин, Я.Я. Зутис, М.П. Вяткин, А.П. Кучкин және т.б да ғалым адамдары болады.

Е. Бекмахановтың алғашқы ғылыми ізденісі қазақ мектептері үшін жазылған оқулық «Ерте дүние тарихы» еді. Осындай жаңа бастамаларда А. Панкратованың рөлі зор еді. Ол кәсіби бағдар берумен қатар, жас тарихшыны өз қамқорлығына алып, қиын сәттерде оған қол ұшын берді. Е. Бекмахановтың жары Халима Адамқызы өз естеліктерінде «Анна Михайловнаны Ермұхан екінші анасындай көретін еді.» [1, 3] делінген.

Сонымен бірге, өмірде әділ болуды, оған ғылым есігін алғаш ашқан адам Ян Яковлевич Зутис екенін де айта кету керек. Е. Бекмахановпен алғаш таныстығы 1930 жылдары Воронеж педагогикалық институтында еді. Ол сол кезде Е. Бекмахановтың оқытушысы болған. Соғыс кезінде Я.Я. Зутис Алматыға эвакуацияланған тарихшылардың қатарында болды. Кейіннен 1943 жылы «Қазақстан тарихы» оқулығын жазуда бірге жұмыс жасайды.

Қалалық партия комитеті эвакуацияланған тарихшыларды штаттан тыс лектор ретінде тағайындап, жергілікті органдардың келісімі арқылы олар соғыс жағдайында тарихты оқыту туралы оқу әдістемелік құралын жазады. Жұмысты ұйымдастыру сол кезде Қазақ КСР Ағарту министрлігінде қызметкер болып істеп жүрген Е. Бекмахановқа жүктеледі. Е. Бекмаханов мектеп мұғалімдеріне арналған тарих пәні бойынша әдістемелік құрал құрастыру идеясын жасады және оның жүзеге асуына қол жеткізілді. Ол жаңа Ресей ғалымдарымен шынайы дос болып, алғашқы оқу құралын бір айда басып шығарады. Е. Бекмаханов пен М. Панкратова «Қазақ КСР тарихының» бір томдық басылымын жасау мәселесін көтерді.

Республика басшылығы бұл идеяға зор қызығушылық танытты. Кітаптың құрылымын қазақ тарихының негізгі оқиғаларымен, мысалы тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық көтерілістер және фашизмге қарсы Ұлы отан соғысымен толықтыру жоспарланды. Кенесары көтерілісін зерттеу және қызметі Е. Бекмахановқа жүктелді. Оның тұжырымдамасын кітап авторларының басым бөлігі мен жергілікті сарапшылар қолдады. Айта кету керек, осы кезеңде Е. Бекмахановқа шығармашылыққа деген құштарлық, сенімділік және адалдық сияқты қасиеттер жас тарихшыға тән болды. Бұл ерекшеліктері бірге жұмыс істейтін адамдардың да назарын аудартты. А. Панкратова, М.П. Вяткин, Н.М. Дружинин, А.П. Кучкин, Я.Я. Зутис осы жылдары шыққан және басқа да көптеген кеңес тарихшылары көптеген сынақтардан өтті. Орыс және қазақ ғалымдарының ынтымақтастығының маңызды нәтижесі - 1943 жылдың жазында Қазақстанның ежелгі дәуірінен сол кезеңге дейінгі тарихының алғашқы жүйеленген басылымының жарық көруі болды. Алайда Бекмаханов үшін бұл оның ғылыми қызметінің тек бастамасы еді. Ол «Қазақ КСР тарихының» бірінші басылымы үшін Кенесары Қасымов қозғалысы туралы бөлімін жазды. Кейіннен жеке монографиялық зерттеу ретінде дамытты. Ғалым сол уақыттағы қазақ халқының ішкі даму процестерін - шаруашылықтағы өзгерістерді, әлеуметтік қатынастар мен саяси құрылымды, сондай - ақ Ресей және көршілес елдермен өзара ұсынылған «Қазақстан тарихы» еңбегі туралы редактор А.М. Панкратова комитетінің алғашқы отырысында бұл кітаптың жалпы қолдау тапқанын айтады. Алайда келесі отырыста профессорлардың бірі «Қазақ КСР тарихы» еңбегіне «орысқа қарсы» деген ой білдіреді [2, 90-91].

1946 жылы Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты докторлық диссертациясын сәтті қорғап, қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымдарының докторы атану бақытына ие болады. Кәсіби тұрғыдан берілген шынайы баға еді. Сол жылы Е. Бекмаханов жаңадан құрылған Қазақ КСР Ғылым Академиясының тарих, археология институтының директор С. Юшковтың көмекшісі міндетін атқарды. Осындай жағдайда 1947 жылы жарық Е. Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясында Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті әділетті қозғалыс ретінде сипаттады. Кеңес билігі үшін мұндай тұжырымдар идеологиялық тұрғыда қауіпті деп табылатын [3, 90-91]. Нақ осы зерттеу жұмысы бір жылдан соң кітап болып жарияланады. Бірақ зерттеуге қатысты арыздар жоғары жаққа үздіксіз жазылып жатты [4, 3].

Жас ғалымның жетістігін көре алмаушыларды тоқтату мүмкін емес еді. 1948 жылдың қаңтарында «Лениншіл жас» газетінде М. Ақынжанов пен Т. Шойынбаевтар «Саяси қате, ғылыми құндылығы жоқ кітап» деген мақала көтеріп, Е. Бекмахановтың еңбегін сынға алды. Осыған байланысты Ж. Шаяхметов М. Суловқа арнайы тапсырма береді. Содан кейін осы мәселені тексеру үшін КСРО Ғылым Академиясының институты 28 ақпанда Е. Бекмахановтың монографиясын талқылап бастайды. Тарихшының еңбегін саралауға бес рет жиын ұйымдастырылып, әр талқылау бірнеше күнге ұласады. Жиналыстар барысында пікір екі бағытқа бөлініп кетеді. Бір топ зерттеуді жокқа шығарып, «Кенесары көтерілісі халықтық сипаттан ада, жеке хандық мүддені көздеген қозғалыс», «феодалдық топтарды орынсыз мадақтаған» деген айыптауларын алға тартады. Ал екінші тарап керісінше, «монография тарихи деректерге сүйеніп, нақты баяндалған», «Кенесары қозғалысы халықтың жалпы талабын білдірген ұлттық көтеріліс» деп қорғап шығады. Е. Бекмахановқа қарсы пікір ұсынғандар қатарында Т. Шойынбаев, Толыбеков, Х. Айдарова, М. Ақынжанов, А. Нұрқанов, С. Аманжолов, В. Шахматов, С. Покровский, Б. Сүлейменов және тағы басқалар болды. Ал оны қолдағандар ішінде И. Будовниц, А. Нүсіпбеков, Х. Әділгереев, Ә. Жиреншин, Б. Аспандияров, Е. Ділмұхамедов сияқты зерттеушілер бар. Кейбір ғалымдар мәселені екі жақтың да уәжін ескере отырып бағалауға тырысып, аралық көзқарасты ұстанды. Олардың қатарында Ә. Тұрсынбаев пен Т. Елеуов болды [4, 2].

Пікірталастың негізі – М. Ақынжанов пен Т. Шойынбаевтың қарсылығымен басталды. Кейіннен оларға Х.Айдарова қосылады. Олар Е.Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшыл деген

айып тағумен болды. Нәтижесінде Е. Бекмаханов кейбір қателіктер жіберді деген ескертулер беріп, басқа айып тақпады [4, 2].

Қазақстан ғылымының академигі С. Бейсенбаев «талаптыға нұр жауар дегендей, Е. Бекмаханов талапты, дарынды, өрісі кең, өрелі жан еді» деп еске алады өз естеліктерінде Әбділда айтқандай:

Жақсының жарқылдаған жаны жомарт,

Жаманның жаны бейім дұшпандыққа, деп осылардың талайлары Е. Бекмахановқа дұшпандық көрсетіп, жанына жара салды... Ал «Дос салса қанжар жоныңнан, емдеу қиын жарасын». Е. Бекмахановтың ерте кетуі осы жараның да салдары болар... Е. Бекмаханов ғылыми - зерттеу ісін өте жақсы көруші еді. Ол маған: «Сен осы тақты қойып, қашан ғылыми айналысасың?» деуші еді. «Ау, Ерік-ау, сен және біз коммунистерміз, партия қайда жіберсе, сонда барамыз», деп мен стандартты жауап бергенде, ол: «Ия, солай-ау. Сенің денсаулығың жақсы, ғылымға да әлі үлгірерсің», [5,27] дейтін.

Керісінше, Е. Бекмаханов айтыс барысында өзінің ғылыми өресінің, мәдениетінің жоғарылығын көрсете білді. Оның қорытынды сөзіндегі мына жолдар осының куәсі: «Біз бес күнге созылған айтыстың соңына келдік. Егер адамша айтар болсақ, жолдастар, сіздерге шын ниетіммен айтайын: осы айтыстан кейін менде менің еңбегім «ғаламат еңбек» деген ой пайда болды. Тәжірибе жағынан да, жас жағынан да мен айтарлықтай кішімін. Өзімнің алғашқы монографиялық еңбегімді жазу барысында мен ешқашан жеке қызметім туралы емес, өз халқым туралы ойладым. Үлкен және күрделі ізденістер мен зерттеулер жолында жаңасақтықтар мен қателіктердің болуы заңды еді. Оның үстіне, өз әріптестерім - қазақ тарихшыларының арасында мен алғаш рет батылдық танытып, өте күрделі әрі шатасқан мәселе бойынша еңбек жасағанмын. Осы біздің халқымыздың тарихи тағдырындағы аса күрделі кезең: XX ғасырдың 20–40-жылдары туралы деп ойлаймын» делінген [6, 361].

Е. Бекмаханов сөз соңында өзінің әріптестерін тізе қоса, ынтымақтаса еңбек етуге шақырды. Осы орайда ол өзінің сөзін былай аяқтады: "Қанеки жолдастар, осы игі мақсаттар жолында құлшына еңбек етелік. Біздің жас қазақ тарих ғылымын жаңа табыстарға, жаңа шығармашылық жетістіктерге қозғау үшін тату, ынтымақтаса еңбек етелік! "Сосын автор кез келген фольклорлық материалдарды зерттеу кезінде, мүмкін болса еңбектің авторының кім екенін немесе орындаушысы кім екенін білу шарт болып табылады" деді [7, 53].

Е. Бекмаханов қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымының докторы ретінде фольклорлық деректермен жұмыс істейтін болашақ зерттеушілердің нақты міндеттерін көрсетті. Материалдарды бағалағанда өлең мен поэманың суреттейтін оқиғасының дұрыстығына, оқиғаны көрген адамдардың айтқандығына мән беру керек. Ғалым сол кезде ғана маңызды деректанулық тұжырым жасайды дейді [7, 54].

Е. Бекмаханов фольклорлық деректердің тағы бір ерекшелігі туралы: "Бұл жерде тағы бір мәселені назардан тыс қалдыруға болмайды: жырау қандай әлеуметтік топқа жатса, сол ортаның мүддесін көздеп, кейде жырдың бастапқы мазмұнын өз ыңғайына бейімдеп жіберетін жағдайлар жиі кездеседі. Сондықтан феодалдық билеуші топтың тапсырысы бойынша арнайы шығарылған немесе солардың ықпалымен жаңаша айтылған көптеген фольклорлық туындылардың болуы табиғи құбылыс" [7, 51], яғни заман талабына сай таптық тұрғыдан қарағанымен, деректану ғылымының аса бір күрделі мәселесін қозғаған.

Деректі ауызша жеткізушінің, не көшіріп жазушының өз табының, не өзі бағынышты ортаның мүддесіне сай түпнұсқаны бұрмалауы барлық халықтарда да кездеседі. Мысалы, мұндай жағдай орыс және басқа да халықтардың тарихында жылнамаларға байланысты көп ұшырасады. Жылнамалар негізінен не шіркеулерде, не сарайларда жазылғандықтан, не қайта көшірілгендіктен жылнамашылар шіркеу не сарай иесін өз туындыларында дәріптеп отырған. Дәл осы фактор «Игор жасағы туралы жырдың» түпнұсқасының өрескел бұрмалануы, танымал «Аз и Я» туындысын алып келді [8, 146].

«Зерттеушінің басты міндеттерінің бірі – тек шындықты қиялдан айырып қана қою емес, сонымен қатар фольклорлық деректерде кездесетін мәліметтердің нақтылығын

барынша анықтап, оларды архивтік құжаттармен және жазба деректермен салыстырып тексеру. Сондай-ақ жеке өлеңдердің түрлі нұсқаларын қатар қарастырып, олардың бастапқы түпнұсқалық мәтінін қалпына келтіру де зерттеуші үшін соншалықты маңызды» дейді [7, 55].

Ғалымның 70 жыл бұрын айтып кеткен ұсынысы, бүгінгі таңда әлі де маңызды болып отыр. Тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы елдің төл тарихына деген қызығушылығы фольклор саласында көптеген зерттеуді қажет етіп отыр.

Идеологиялық күрес басылмаған еді. Дабыл орталықтан қағылып отырды. 1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінің бетінде Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, А. Якуниннің «Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген көлемді мақаласы жарық көрді. Мақала авторларының, Кенесары көтерілісін «Бұл қазақ халқын кері тартқан патриархалдық - феодалдық тіректерді нығайтуға ортағасырлық хандық үкіметті қайта орнатуға Қазақстанды Ресейден және ұлы орыс халқынан бөлектеуге тартқан реакциялық қозғалыс болды» деп айыптауы ахуалды одан сайын ушықтырды» деп [10, 57].

Е. Бекмаханов университеттегі қызметінен босатылып, 1951 жылы партия мүшелігінен босатылды. Бұдан кейін ол алдымен Алматы облысы Нарынқол ауданындағы мектепте тарих пәнінен сабақ беріп бастады, көп ұзамай Жамбыл облысының Шу ауданындағы Новотроицк ауылындағы мектепке мұғалімдік жасады [11,46]. Дәл осы елді мекеннен 1952 жылдың 5 қыркүйегінде ол тұтқындалып, екі айға жуық жүргізілген тергеуден соң, 2 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмыстық істер жөніндегі алқасының шешімімен 25 жылға бас бостандығынан айыру жазасына кесіліп, ГУЛАГ-тың алыс лагерьлерінің біріне жөнелтілді [9, 10].

Анна Панкратова қарапайым ғалым ғана емес, ұстанымына өте берік қайраткер еді. Үкімет билігі Н.Хрущевтың қолына өткен тұста, бір үміт оты жағылғандай болды. 1953 жылдың соңына қарай өз беделі мен мүмкіндігін пайдалана отырып, басшылықтың қабылдауында да болды. Оны былайша түсіндіреді «Сіз партия жолын бұрмалағандарға көзсіз күрескерлік таныттыңыз, сондықтан біз Ресей тарихшыларының бір тобы, бізге көмек қолыңызды созуыңызды сұраймыз, тек сіз ғана екі жыл бұрын Қазақстанда жіберілген сорақы әділетсіздікті түзей алсыз!...Қазақтың дарынды тарихшыларының бірі Е. Бекмаханов 37 жастағы ғылым докторы, оның әріптестерінің қызғанышы нәтижесінде 25 жылға сотталып, Сібірге айдалды. Біз мына хатқа қол қоя отырып, осы жас тарихшыға кепіл боламыз, және оның келешекте тарихқа үлес қосатынына сенім білдіреміз!» Осы әрекеттердің нәтижесінде Е. Бекмаханов алғашқы ақталғандардың қатарында болды. Осылайша түрмеде жатып терең ойланып, өзінің достары мен әріптестеріне хат жазады. «Мен түрмеде еш жазықсыз отырмын, мен бостандықта болуым керек деп қорытынды жасайды....» [4, 3].

Бостандыққа шыға салысымен Ермұхан Бекмаханов жаңа зерттеулер жасап өз атақтарын қайтарып алуға кіріседі. Осылайша «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты жаңа монография жарық көреді. Бұл ғылыми атақтарын қайтарып алу үшін жазылған, яғни екінші рет қорғалған докторлық диссертациясы еді [4, 3]. Кеңестік идеологияның дегенінен шықпай қателіктер жөнделді. Кейінгі еңбектерінде сорақы бұма. Әрине, бұрынғы «қателіктер түзетілді». Кейінгі еңбектерінде маркстік-лениндік әдіснамадан қия баспайтын болды. Біздің айтайын деп отырғанымыз, Сталиндік қуғын-сүргіннен кейінгі, ғалымның «ақталған» тұстағы, яғни өмірінің кейінгі кезеңіндегі ғылыми зерттеу шығармашылығы туралы Кеңестік идеология жоғарыда атап кеткеніміздей, Е. Бекмахановтың Кенесары қозғалысына қатысты ғана емес, бүкіл Қазақстан тарихының Ресеймен қарым - қатынасына байланысты бұрынғы көзқарастарын түбірінен өзгертуге мәжбүрледі. Тарихшы, егерде ғалым болып қаламын десе, Коммунистік партияның Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысына қатысты концепциясын ұстануы қажет болды. Амал жоқ, өзінің докторлық лауазымын қалпына келтіру үшін Е.

Бекмаханов «Қазақстанның Ресейге қосылуы» деп аталатын жаңа монография жазды [10, 60-70].

Өкінішке орай, осындай ұстанымды яғни, Е. Бекмаханов өзі кейіннен жазған 7-8 сыныптарға арналған оқу құралында да қалыптастырды. Заман талабына қарай қуғын-сүргін психологиясының көрінісі жас тарихшы Е. Бекмаханов өз ұстанымы мен мақсатынан бас тартуға мәжбүр болды. Тарихтың қате жазылып, Кенесары Қасымұлының тұлғалық болмысын Қазақстанның тарихында жағымсыз және ұнамсыз тұрғыда сипатталып, кейінгі ұрпақтың санасында қанішер, озбыр кейіпкер ретінде бейнеленді. Осы көзқарастың өкінішке орай, тәуелсіздікке дейін жалғасып келгені құпия емес. Е. Бекмахановтың тарихты осылайша қарама-қарсы және қайшылықты көзқарастармен жазып шығуы оның жеке басының ғана емес, қазақ тарихының сол тұстағы үлкен қасіреті еді. Бұл мәселеде тарих идеологиялық қыспаққа және ықпалға түскенде ақиқаттың абзал жолынан адасатынын тағы да дәлелдеп берді. Сондықтан да тәуелсіздік деген қасиетті сөз, халқымыз үшін де, оның сан ғасырға созылған қасиетті тарихы үшін де аса қымбат, қастерлі болып табылады.

Қорытынды. Е. Бекмахановтың шығармашылық жолындағы ең күрделі кезең - оның бостандыққа шыққаннан кейінгі ғылыми қызметінің идеологиялық қысым жағдайында қайта қалыптасуы. Сталиндік қуғын-сүргіннен кейін тарихшы кеңестік саясат талап еткен маркстік-лениндік әдіснаманы бұлжытпай қабылдауға мәжбүр болды. Докторлық диссертацияны қайта қорғауы және «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты жаңа монография жазуы да сол кезеңнің саяси шындықтарынан туған амал еді. Бұл еңбек арқылы оның ғылыми атақтары қалпына келгенімен, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына қатысты бұрынғы ғылыми тұжырымдарын толықтай өзгертуге мәжбүр болуы кеңестік идеологиялық жүйенің ғылымға жасалған қысымының айқын көрінісі.

Бұл жағдай Кенесары Қасымұлының тарихи тұлғасын бірнеше онжылдық бойы теріс интерпретациялауға алып келді. Ұлттық тарихтың негізгі кейіпкерлерін қасақана жағымсыз сипатта көрсету тәуелсіздікке дейін жалғасқан тарихнамалық бұрмалаушылықтың салдарын айқындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, Е. Бекмаханов мұрасының қарама-қайшылығы тек жеке ғалым тағдырының көрінісі ғана емес, сол дәуірдегі қазақ тарих ғылымының идеологиялық тәуелділігінің ортақ қасіреті болып табылады. Ғылымның шынайы ақиқаттан айрылуы саяси жүйенің ықпалында қалған тарихнаманың әлсіздігін көрсетті. Тәуелсіздік кезеңінде тарихи жадты қалпына келтіру үдерісінің маңыздылығы да дәл осы кеңестік бұрмалаушылықтардың орнын толтыру қажеттілігінен туындайды. Сондықтан, Е. Бекмахановтың шығармашылық жолы тек саяси қуғын-сүргін тарихын ғана емес, ұлттық тарихнаманың идеологиялық қысымнан арылып, деректік шындыққа негізделген жаңа ғылыми парадигмаға көшуінің маңызын да айқындап береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шимырбаева Г. Познать великое чувство // Казахстанская правда. 2015.
URL: <https://kazpravda.kz/n/poznat-velikoe-chuvstvo/> 07.11.2025
2. Материалы научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VI Сатпаевские чтения»: В 10 т. Т. 9. -Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2006. 437 с.
3. Нурпеисов Н.К. История одного «дела» // История Казахстана: белые пятна. Алма-Ата: Казахстан, 1991. С. 31–49.
4. <https://e-history.kz/kz/news/show/642>
5. Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер. Алматы: Білім, 2005. 224 б.
6. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - Алматы, 2004. 388 б.
7. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. -Москва, 1957. 337 с.
8. Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: Оқу құралы. -Алматы, 2002. 302 б.

9. Нұрпейіс К. Бекмаханов пен оның басты кітабы қалай жазаланды // Қазақ тарихы. 2005. №2.
10. «Ермұхан Бекмаханов және оның отандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары. -Павлодар, «КЕРЕКУ» баспасы, 2015, 235б
11. Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы).- Алматы, «Санат», 1994,- 416 бет

REFERENCES

1. Shimyrbayeva G. Poznat' velikoye chuvstvo // Kazakhstanskaya pravda. 2015. URL: <https://kazpravda.kz/n/poznat-velikoe-chuvstvo/> 07.11.2025
2. Materialy nauchnoy konferentsii molodykh uchonykh, studentov i shkol'nikov «VI Satpayevskiye chteniya»: V 10 t. T. 9. – Pavlodar: PGU im. S. Toraygyrova, 2006. 437 s.
3. Nurpeisov N.K. Istoriya odnoy «sdelki» // Istoriya Kazakhstana: belyye pyatna. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. S. 31–49.
4. E-history.kz URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/642> 07.11.2025
5. Vospominaniya Yermukana Bekmakhanova. Almaty: Obrazom, 2005. 224 s.
6. Omarbekov T., Omarbekov SH. Natsional'nyy vzglyad na istoriyu i istoriografiyu Kazakhstana. – Almaty, 2004. 388 s.
7. Bekmakhanov E.B. Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii. – Moskva, 1957. 337 s.
8. Atabayev K. Dokumental'nyye osnovy istorii Kazakhstana: Uchebnik. – Almaty, 2002. 302 s.
9. Nurpeis K. Bekmakhanov i kak byla nakazana yego glavnaya kniga // Kazakhskaya istoriya. 2005. № 2.
10. Materialy respublikanskoy nauchnoy konferentsii «Yermukhan Bekmakhanov i yego vklad v razvitiye otechestvennoy istoricheskoy nauki». – Pavlodar, izdatel'stvo «KEREKU», 2015, 235s.
11. Bekmakhanov E.B. Kazakhstan v 20-40-kh godakh XIX veka (Uchebnik). - Almaty, «Sanat», 1994, – 416 s.

Akramova Sh.

Junior Researcher at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

Тел.: +998909607310

e-mail: ametist-25@mail.ru

THE MAIN DIRECTIONS OF THE MODERNIZATION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN 1978–1998

Abstract

This article examines the key stages and features of economic and military reforms in China initiated in the late 1970s under the leadership of Deng Xiaoping. It analyzes the strategic goals and political guidelines that shaped the country's transition from a centrally planned economy to market mechanisms while maintaining socialist foundations. Special attention is given to the reforms in agriculture, industry, education, science and technology, as well as the modernization of the People's Liberation Army. The study demonstrates how these reforms contributed to sustained economic growth, improved living standards, and the enhancement of national defense capabilities. The article also explores the interplay between economic development and national security, and the impact of reforms on the formation of the modern Chinese governance model and socio-economic policy. Drawing on a wide range of sources, the analysis highlights the comprehensive nature of the transformations that established China as a global leader in the 21st century.

Key words: gaige, Four Modernizations, Deng Xiaoping, agrarian reform, industrial enterprises, joint-stock companies, industrial reform, free economic zones, farms, people's communes, economic development.

Акрамова Шоира Мухамедаминовна

Ўзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Шығыстану институтының кіші
ғылыми қызметкері

Тел.: +998909607310

e-mail: ametist-25@mail.ru

1978–1998 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАҢҒЫРТЫЛУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация

Бұл мақалада 1970 жылдардың соңында Дэн Сяопиннің басшылығымен басталған Қытайдағы экономикалық және әскери реформалардың негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері қарастырылады. Онда елдің социалистік негіздерді сақтай отырып, орталықтандырылған жоспарлы экономикадан нарықтық механизмдерге өтуін қалыптастырған стратегиялық мақсаттар мен саяси нұсқаулар талданады. Ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, білім беру, ғылым және технология саласындағы реформаларға, сондай-ақ Халық-азаттық армиясын жаңғыртуға ерекше назар аударылады. Зерттеуде бұл реформалардың тұрақты экономикалық өсуге, өмір сүру деңгейін жақсартуға және ұлттық қорғаныс қабілетін арттыруға қалай үлес қосқаны көрсетілген. Мақалада сондай-ақ экономикалық даму мен ұлттық қауіпсіздік арасындағы өзара байланыс және реформалардың қазіргі заманғы Қытай басқару моделі мен әлеуметтік-экономикалық саясаттың қалыптасуына әсері зерттеледі. Кең ауқымды дереккөздерге сүйене отырып, талдау Қытайды 21 ғасырда әлемдік көшбасшы ретінде қалыптастырған өзгерістердің жан-жақты сипатын көрсетеді.

Кілт сөздер: gaige, Төрт жаңғырту, Дэн Сяопин, аграрлық реформа, өнеркәсіптік кәсіпорындар, акционерлік қоғамдар, өнеркәсіптік реформа, еркін экономикалық аймақтар, фермалар, халықтық коммуналар, экономикалық даму.

Акрамова Шоира Мухамедаминовна

младший научный сотрудник института востоковедения АН РУз

Тел.: +998909607310

e-mail: ametist-25@mail.ru

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1978-1998 ГГ.

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные этапы и особенности экономических реформ в Китае, начатых в конце 1970-х годов под руководством Дэн Сяопина. Дэн Сяопин стал популярным на волне экономических успехов Китая. С его именем принято связывать эпоху стабилизации и экономических реформ. Дэн Сяопин не допускал мысли о капиталистической альтернативе страны и его главной идеей являлась «социалистическая модернизация Китая». В рамках данной стратегии предполагалось максимальное развитие рыночных отношений в промышленности, сельском хозяйстве и торговле. Он последовательно проводил политику «открытых дверей» по отношению к западным инвестициям, одновременно выступая за нормализацию политических отношений с буржуазным Западом. В статье анализируются стратегические цели и политические установки, определившие переход страны от централизованной плановой экономики к рыночным механизмам при сохранении социалистических основ. Особое внимание уделяется реформам в сельском хозяйстве, промышленности, образовании, науке и технике, а также модернизации Народно-освободительной армии Китая. В исследовании показано, как эти реформы способствовали устойчивому экономическому росту, повышению уровня жизни и укреплению обороноспособности страны. В статье также исследуется взаимосвязь экономического развития и национальной безопасности, а также влияние реформ на формирование современной китайской модели управления и социально-экономической политики. Опираясь на широкий круг источников, анализ подчеркивает всеобъемлющий характер преобразований, которые вывели Китай в качестве мирового лидера в XXI веке.

Ключевые слова: гайгэ, «Четыре модернизации», Дэн Сяопин, аграрная реформа, промышленные предприятия, акционерные общества, промышленная реформа, свободные экономические зоны, фермерские хозяйства, народные коммуны, экономическое развитие.

Introduction. The strategy of economic reforms initiated by Deng Xiaoping, known as gaige (reform), marked a pragmatic shift in Chinese political and economic thinking. It challenged the orthodox faction that upheld the inviolability of Mao Zedong's principles, and the militarization of society. Following the December 1978 Plenum of the CPC Central Committee, the party adopted a new agenda focusing on modernizing the economy, reforming the overly centralized economic system, correcting imbalances accumulated over the prior years, promoting agricultural development, restoring party governance, and strengthening the rule of law.

On March 30, 1979, Deng Xiaoping articulated the “Four Cardinal Principles,” later enshrined in China’s 1982 Constitution. These principles—adherence to the socialist path, the dictatorship of the proletariat, the leadership of the Communist Party, and Marxism-Leninism including Mao Zedong Thought—served as a political framework for the ongoing reform process, particularly the implementation of the “Four Modernizations” program. Originally proposed by Zhou Enlai, this program aimed to transform agriculture, industry, science and technology, and national defense.

The methodological framework of the article includes: a historical-economic analysis of China's development since the late 1970s; a sectoral approach focusing on agriculture, state-owned enterprises, education, science and technology, and the military; comparative evaluation of reform outcomes across sectors; the use of statistical data, CPC documentation and secondary academic literature [1–8]. This comprehensive approach makes it possible to identify the specific drivers behind China's successful transformation and the distinct challenges facing each reform sector.

This article examines the multi-sectoral reform program launched in post-Mao China, with a focus on agriculture, state-owned enterprises, education, science and technology, and the military. The aim is to assess the effectiveness of reforms under the “socialism with Chinese characteristics” framework, particularly in light of their long-term socioeconomic outcomes.

Results. Agricultural reform began at the grassroots level within the framework of the existing people's commune system. In 1978–1979, commune leaders in certain regions, motivated by local farmer initiatives, introduced internal structural reorganization to meet state production quotas more effectively. This led to the implementation of the household responsibility system, under which each farming household received a land plot and was held accountable for meeting assigned production quotas. After fulfilling these obligations, households were permitted to keep or sell the surplus. This method effectively introduced quasi-private farming under a market-oriented model, although formal land ownership remained collective.

In support of this reform, the state allowed the reopening of rural markets, where farmers could sell surplus produce. Activities previously banned during the Cultural Revolution—such as raising livestock and producing handicrafts—were legalized, signaling a return to pre-collectivization rural economic practices.

The government gradually withdrew from fixed-price controls in the agricultural sector. Instead of setting prices administratively, the state began to liberalize agricultural prices, allowing them to be determined by market forces. This shift incentivized farmers to increase productivity and participate in local and regional trade networks.

The government also began to support rural financial infrastructure, encouraging credit institutions to offer loans for agricultural production and investment. Despite this, the vast majority of transactions in the rural economy remained cash-based, and most farmers continued operating without significant external financing.

Unlike reforms in some other countries, land consolidation into larger farms or cooperatives was not pursued aggressively. By 2008, only about 20% of Chinese villages had professional farmer associations, and only 10% of farmers belonged to one, significantly lower than levels in almost all other East Asian and many Western countries [1]. However, the government conducted scientific research and development in agriculture, primarily aiming at higher yields and, after 2000, improving quality. Thus, agrarian reforms played a vital role in China's economic rise. The revival of the private rural sector became the starting point for restoring markets and loosening government control over the economy. Consequently, rural workers' welfare improved noticeably, millions escaped poverty, and the nutrition of Chinese people improved. Since the reforms began, China has probably experienced the longest period of sustained economic growth in world history. This fact is even more impressive considering China's size and its growing global influence [2].

The main difference between reforms of state-owned industrial enterprises and agricultural reforms lies in the fact that privatization of state enterprises was not conducted. The reform of state enterprises proved to be a more complex task than agricultural reform. Ideologically, Communist Party members believed that the state should own and control the primary means of production.

Modernization processes in the state industrial sector were insufficient to improve efficiency and profitability. One of the key prerequisites for further development of China's economy was the successful reform of state enterprises. By the end of the 20th century, the Chinese government's attempts to stimulate state enterprises to increase production efficiency were unsuccessful. State enterprises experienced persistent deterioration — growing losses, low capacity utilization rates, increasing debts, and labor surpluses.

Industrial reform began at the end of 1978 with six experimental enterprises in Sichuan Province; by the end of 1981, about 80% of state industrial enterprises were involved in reform experiments [1].

The main elements of industrial reform in the early years included granting some autonomy over the use of undistributed profits, production planning, product sales, experimentation with new products and capital investments; implementing an “economic responsibility system” by assigning specific tasks to lower-level units within enterprises and compensating them based on performance; increasing the role of markets; streamlining local administrative systems for state enterprises under local control; and encouraging collectively owned enterprises. Individual state enterprises were given freedom in decisions regarding production, supply, marketing, pricing, investments, and personnel to independently seek profitability. The scope of centralized planning was reduced—except for some key products—and the method shifted from mandatory to indicative planning. Market forces, rather than central control, determined prices for a growing number of goods. To improve efficiency, various forms of economic responsibility systems were introduced in individual enterprises, with differentiated wage rates for different types of work and productivity levels. In addition to state enterprises, the development of individual and collective enterprises was encouraged; foreign trade and investments expanded, and technological exchange with foreign countries was promoted. These steps were revolutionary considering the institutional and ideological traditions at that time, but their scale was limited due to lack of opportunity to advance further.

Although state enterprise reform was not entirely successful, the collective and private sectors were dynamic and expanding.

Besides state enterprises, there are three other types of enterprises in China: collective, individual, and foreign-funded—the latter established under the country’s “open door” policy.

In 1978, individual and other types of industrial enterprises did not exist, and state enterprises produced 77.6% of total gross industrial output. By 1996, this figure had declined to only 28%, compared to 39% contributed by collective enterprises [3]. This demonstrates that even if state enterprises did not increase their productivity, China’s economy could continue to grow rapidly as long as non-state sectors remained dynamic, since the state sector accounted for only a small share of total output. Several factors influenced the economic efficiency of state enterprises. There was a shortage of competent and well-trained managers and staff to run modern enterprises, alongside a tendency to make management decisions based on personal relationships and for personal gain at the expense of the enterprise. The system did not provide managers with proper incentives to work for the benefit of the enterprise; they earned significantly lower wages than managers at comparable collective enterprises. Moreover, an appropriate management system was lacking. Many workers still adhered to the concept of a “rice bowl,” relying on the state to guarantee their employment. Additionally, the equipment and technology of some state enterprises needed modernization. A key factor facilitating the reform of state enterprises was the high level of competition from collective and foreign enterprises in both domestic and foreign markets.

The primary direction for continuing state enterprise reforms was their restructuring into joint-stock companies. At the end of 1998, when the East Asian financial crisis affected the Chinese economy, privatization of state enterprises slowed due to concerns that selling prices might be set too low in favor of corrupt officials who were insufficiently controlled by the government.

Since the start of economic reforms, China’s education system has been improved and restored to the state that existed before the “Cultural Revolution.” Universities were reopened, and students were allowed to take entrance exams for undergraduate and graduate studies. Intellectuals who had been criticized and mistreated were restored to their previous status and accorded proper respect. The population as a whole was eager to absorb new ideas and knowledge from abroad, having been deprived of such knowledge during China’s period of isolation from the outside world.

From 1985 to 1998, the Ministry of Education sponsored joint programs with foreign educational institutions to improve education in China. At the same time, individual universities

were given the freedom to invite foreign scholars to lecture. Students were permitted to study abroad. Modern textbooks were introduced into university courses. Over time, proficiency in modern languages, especially English, improved rapidly, and English-language texts began to be adopted. Private educational institutions, created and funded through private initiatives, received support in the late 1990s and have since thrived. Schools from primary to college and vocational levels received support from overseas Chinese communities.

The Chinese reform program, based on Deng Xiaoping's theory of "building socialism with Chinese characteristics," initiated a transition from a state-centered education system to a social-state one, meaning that this social sector became the concern of the entire society [4]. Nationwide measures were implemented to informatize education and create a telecommunications network for learning.

In line with the main course, strategic goals, and overall development program of science and technology in China, the government introduced a new core approach to reforming the science and technology system, summarized as "hold fast to the essentials, discard the rest."

"Science and technology are the primary productive forces," is the exact definition provided by Deng Xiaoping, the chief architect of Chinese reform and the policy of openness. Thus, in order to meet the demands of socio-economic development and keep pace with global scientific and technological progress, China put forward and implemented the strategy of "national prosperity through the development of science and technology." Consequently, science and education underwent significant reforms [5].

Scientific and technological progress is a decisive factor for economic development. It is essential to fully consider the enormous future impact of science, technology, and especially high technology on the overall state power, socio-economic structure, and people's lives, placing acceleration of scientific and technological progress at the forefront of socio-economic development.

The founding day of the People's Liberation Army of China (PLA) is considered August 1, 1927. Until the 1940s, it mainly consisted of semi-partisan formations, which later formed the basis for the regular Ground Forces. In the early 1950s, the Air Force and Navy were established, and in the following decade, the Strategic Rocket Forces were deployed, becoming an independent branch of the Armed Forces in 1974. For decades, China's military development was based on the concept of the inevitability of a new world war and the possibility of large-scale military actions against China.

Military doctrine in the country's initial development phase relied on the concept of "people's war," implying the maintenance of a large army and high mobilization readiness of the Armed Forces and economy. This required colossal human, material, and financial resources, which negatively affected China's socio-economic development [6].

Until the early 1960s, China-Soviet military-technical cooperation was close, including direct assistance in building the Armed Forces and defense potential, making the PLA essentially a copy of the Soviet "military machine." It served not only as a combat but also a production unit in the country's political and economic life, acting as a driver of agrarian reforms and industrialization. Over more than 60 years since the founding of the PRC, its Armed Forces participated in over ten wars, border conflicts, and other major military clashes, losing approximately 500,000 soldiers and commanders.

In 1986, Deng Xiaoping, Chairman of the Central Military Commission of the Communist Party of China, seriously initiated military reforms. Initially, these reforms differed significantly from Western models. The question of transitioning to a professional army was not even discussed due to China's large population surplus, which provided a vast pool of conscripts. The law on universal conscription was, in practice, not fully enforced: conscription to the PLA was selective, drawing from youth with impeccable physical and moral qualities, primarily loyalty to the Communist Party of China, the direct leadership of the Armed Forces.

At the turn of 1988–1989, China's socio-economic and political situation sharply deteriorated, culminating in the student protests in spring and summer 1989 at Tiananmen Square [7]. During the implementation of economic and military reforms, inflation, increasing sectoral imbalances, rising corruption, and abuses by party officials, not all military personnel were inclined to participate in suppressing the student demonstrations. After the crackdown, the Beijing Military Region and garrison underwent a significant purge. There emerged an objective necessity to modernize the Armed Forces in line with the deepening economic reforms, confirmed by the 14th Congress of the Communist Party of China (October 1992). The policy shifted toward prioritizing economic, scientific, and technological development to create a powerful economic base for defense construction and the development of the military-industrial complex.

The PLA, as the core of the regular forces, has been improving its organizational and staff structure, conducting technical re-equipment of the troops, thereby enhancing combat capability. During the military reforms, there was a sharp reduction in the central military apparatus and the Armed Forces' personnel by at least 30–40%, and a reorganization of the military structure at all levels was carried out [8].

Since the mid-1980s, China has successfully mastered the production of about 130 types of military equipment. Western estimates suggest the military controls approximately 20,000 enterprises. Military reforms and modernization of the PLA affected the quality of the army, especially the officer corps, in terms of rejuvenation and introduction of new military ranks. The military education system was reformed. Instead of 116 military educational institutions, several dozen new types of institutions emerged — including the Command Institute of the Ground Forces, the Military Pedagogical Institute, the Military Economic Institute, the Military Institute of International Relations, etc. The military leadership set the task that by 2000, all officers should have higher education [9].

The modernization aimed to give the Armed Forces a more modern appearance without altering the fundamental military-state mechanism, where the army plays the main role as the state's instrument, ensuring the Communist Party's leadership and strengthening power in the country.

Discussion. China's economic reforms, initiated by Deng Xiaoping in the late 1970s, represent one of the most significant and successful transitions from a centrally planned economy toward a market-oriented system, while maintaining the political dominance of the Communist Party. The gradual and pragmatic approach—embodied in the "gauge" (reform) strategy—allowed China to harness market forces without precipitating political instability or economic collapse. The revival of agriculture through the household responsibility system catalyzed rapid increases in productivity, rural incomes, and overall social welfare, setting the stage for broader economic transformation. Although reforms of state-owned enterprises proved more challenging and incomplete, the emergence of dynamic collective, individual, and foreign-invested sectors compensated for inefficiencies in the state sector and sustained robust growth. Significant investments in education and science created a foundation for technological advancement and integration into the global economy, supporting China's rise as a major economic power. Meanwhile, military reforms modernized the People's Liberation Army while preserving its role as a political instrument of the Communist Party, reflecting a selective modernization process consistent with the regime's priorities.

Conclusion. China's experience demonstrates the possibility of combining economic liberalization with authoritarian political control, achieving sustained growth and poverty reduction without Western-style democratization. However, this model also poses ongoing challenges related to governance, social inequality, and environmental sustainability.

Overall, the Chinese reform era is a landmark case of socio-economic modernization under unique political conditions, offering valuable insights for both scholars and policymakers interested in development, state-market relations, and regime resilience.

REFERENCES:

1. Chow G.C. China's economic policy in the context of the Asian Financial Crisis // Pacific Economic Review. №5. 2000 (February). – P.97-108.
2. Chow G.C. China's economic transformation. – P.93-117 // China's 40 years of reform and development. 1978-2018. Acton, Australia: The Australian National University Press, 2018 // <https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/n4267/pdf/book.pdf>
3. Huang J., Rozelle S. China's agriculture: Past failures, present successes and enabling policies // Routledge Handbook of the Chinese Economy. G.C. Chow and D.H. Perkins (eds). – London: Routledge Taylor & Francis Group, 2014.
4. 40 years of Chinese economic reform and development and the challenge of 50. – P.29-53 // China's 40 years of reform and development. 1978-2018. – Acton, Australia: The Australian National University Press, 2018 // <https://press-files.anu.edu.au/downloads/press/n4267/pdf/book.pdf>
5. Xiong Yuegen. Social Change and Social Policy in China: National Adaptation to Global Challenge // http://www.shehui.pku.edu.cn/upload/editor/file/20180316/20180316132223_3293.pdf.
6. Burton Ch. Political and social change in China since 1978. – Greenwood press, 1990. – P. 34.
7. Lewis J.W., Xue L.T. Social change and political reform in China: Meeting the challenge of success // The China Quarterly. 2003. № 176. – P.925-942.
8. Ngok K.L. Globalization and Higher Education Reform in China // Globalization: Educational Research, Change and Reform. N.S.K., Pang (Ed.). – Hong Kong: The Chinese University Press, 2006. – P.73-99.
9. Wang Hexing. Perspectives on the Economic Globalization in Light of Asian Financial Turmoil // International Studies, China Institute for International Studies. China Foreign Ministry. – Beijing, 1998. – N 8-9. – P.3-5.

УДК 902/904

Айнабеков Ержан

Магистрант. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
(Түркістан қ, Қазақстан).

Сыздықов Бағдаулет Сапарбайұлы

PhD, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері
(Түркістан қ, Қазақстан) e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа.

Бұл мақала түркі халықтарының бірлігі идеясының тарихи қалыптасуы, саяси және мәдени мәні, сондай-ақ оның қазіргі кезеңдегі өзектілігін жан-жақты талдауға арналған. Түркі дүниесінің бірлігі көне түркі қағанаттары дәуірінен бастап қалыптасқан рухани-идеологиялық тұғыр ретінде қарастырылып, Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған сияқты тұлғалардың «Мәңгілік Ел» және «Түрік Елі» идеяларын қалыптастырудағы рөлі көрсетіледі. XIX–XX ғасырларда түркішілдіктің қайта жандануы, Зия Көкалп, Исмаил Гаспралы, Ахмет Уәфиқ паша және басқа да зиялылардың түркілік жаңғыруға қосқан үлесі жеке талданады. Мақалада қазақ зиялылары Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай және басқа қайраткерлердің түркі бірлігіне қатысты көзқарастары мен олардың ұлттық сананы жаңғыртудағы рөлі ашып көрсетіледі. Сонымен қатар түркі халықтарының бүгінгі жаһандану жағдайындағы ынтымақтастығы, Түркі мемлекеттері ұйымы, ТҮРКСОЙ сияқты құрылымдардың қызметі, түркі интеграциясының мәдени, саяси және экономикалық маңызы бағаланады. Зерттеу қазіргі кезеңде түркі әлемі алдында тұрған негізгі мәселелерді: мәдени тұтастықты сақтау, тіл бірлігін нығайту, саяси ынтымақтастықты арттыру және жаһанданудың теріс ықпалынан қорғану жолдарын анықтауға бағытталған. Методологиялық негізін тарихилық пен объективтілік принциптері құрайды, ал зерттеу барысында талдау, салыстыру, түсіндіру және жүйелеу әдістері қолданылған. Жалпы алғанда, мақала түркі халықтарының тарихи бірлігі идеясының эволюциясын, оның қазіргі түркі мемлекеттері үшін стратегиялық маңызын және болашақтағы даму перспективаларын ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеуді мақсат етеді.

Кілт сөздер: Түркі халықтары, түркі бірлігі, түркі дүниесі, түркішілдік, түркі интеграциясы, ұлттық сана, жаһандану, мәңгілік ел,

Aynabekov E.

Master's student. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
(Turkistan, Kazakhstan)

Sizdikov B.

PhD, Assoc.Prof. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior
researcher of the Research Institute of Archaeology (Turkistan, Kazakhstan)
e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

THE IDEA OF UNITY OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract.

This article is devoted to a comprehensive analysis of the historical formation of the idea of unity of the Turkic peoples, its political and cultural significance, as well as its relevance in the modern period. The unity of the Turkic world is considered as a spiritual and ideological foundation that has developed since the era of the ancient Turkic khaganates, highlighting the role of such figures as Tonyukuk, Kül Tegin, and Bilge Khagan in shaping the ideas of the “Eternal State” and the “Turkic Country.”

Special attention is paid to the revival of Turkism in the nineteenth and twentieth centuries and to the contributions of Ziya Gökalp, Ismail Gaspirali, Ahmet Vefik Pasha, and other intellectuals to the Turkic renaissance. The article also examines the views of Kazakh intellectuals—Akhmet Baitursynuly, Magzhan Zhumabayev, Mustafa Shokay, and other public figures—on the idea of Turkic unity and their role in the revival of national consciousness.

In addition, the study assesses cooperation among Turkic peoples in the context of contemporary globalization, the activities of organizations such as the Organization of Turkic States and TURKSOY, and the cultural, political, and economic importance of Turkic integration. The research aims to identify the key challenges currently facing the Turkic world, including the preservation of cultural integrity, the strengthening of linguistic unity, the enhancement of political cooperation, and the search for ways to protect against the negative impacts of globalization.

The methodological framework of the study is based on the principles of historicism and objectivity; methods of analysis, comparison, interpretation, and systematization are employed. Overall, the article seeks to provide a comprehensive academic examination of the evolution of the idea of historical unity of the Turkic peoples, its strategic significance for contemporary Turkic states, and prospects for future development.

Keywords: Turkic peoples, Turkic unity, Turkic world, Turkism, Turkic integration, national consciousness, globalization, eternal country.

Айнабеков Ержан

Магистрант. Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Түркістан қ, Қазақстан).

Сиздиков Багдаулет Сапарбаевич

PhD, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии (г. Туркестан, Казахстан)

e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

ИДЕЯ ЕДИНСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация.

Данная статья посвящена всестороннему анализу исторического формирования идеи единства тюркских народов, её политического и культурного значения, а также актуальности на современном этапе. Единство тюркского мира рассматривается как духовно-идеологическая основа, сформировавшаяся со времён древних тюркских каганатов; показана роль таких личностей, как Тоныкёк, Кюльтегин, Бильге-каган, в формировании идей «Вечного государства» и «Тюркской страны». Отдельно анализируется возрождение тюркизма в XIX–XX веках, вклад Зии Гёкалпа, Исмаила Гаспринского, Ахмета Вефика-паши и других представителей интеллигенции в тюркское обновление.

В статье раскрываются взгляды казахской интеллигенции — Ахмета Байтурсынулы, Магжана Жумабаева, Мустафы Шокая и других общественных деятелей — на идею тюркского единства и их роль в возрождении национального сознания. Наряду с этим оценивается сотрудничество тюркских народов в условиях современной глобализации,

деятельность таких структур, как Организация тюркских государств и ТЮРКСОЙ, а также культурное, политическое и экономическое значение тюркской интеграции.

Исследование направлено на выявление ключевых проблем, стоящих сегодня перед тюркским миром: сохранение культурной целостности, укрепление языкового единства, развитие политического сотрудничества и поиск путей защиты от негативных последствий глобализации. Методологическую основу работы составляют принципы историзма и объективности; в ходе исследования применялись методы анализа, сравнения, интерпретации и систематизации. В целом статья нацелена на комплексное научное изучение эволюции идеи исторического единства тюркских народов, её стратегической значимости для современных тюркских государств и перспектив дальнейшего развития.

Ключевые слова: тюркские народы, тюркское единство, тюркский мир, тюркизм, тюркская интеграция, национальное сознание, глобализация, вечная страна.

Aynabekov Erzhan

Yüksek lisans öğrencisi. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi,
(Turkistan, Kazakhstan)

Sizdikov Bagdaulet Saparbayevich

Doç. Dr. Hoca Akhmet Yassawi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, (Turkistan,
Kazakhstan) e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

TÜRK HALKLARININ BİRLİĞİ FİKRİ

Özet.

Bu makale, Türk halklarının birliği fikrinin tarihsel olarak oluşumunu, siyasal ve kültürel önemini ve günümüz koşullarındaki güncelliğini kapsamlı biçimde incelemektedir. Türk dünyasının birliği, Eski Türk Kağanlıkları döneminden itibaren şekillenen manevi ve ideolojik bir temel olarak ele alınmakta; Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan gibi şahsiyetlerin “Ebedî Devlet” ve “Türk Yurdu” fikirlerinin oluşumundaki rolleri ortaya konulmaktadır.

Makalede ayrıca XIX–XX. yüzyıllarda Türkçülüğün yeniden canlanması, Ziya Gökalp, İsmail Gaspralı, Ahmet Vefik Paşa ve diğer aydınların Türk uyanışına yaptıkları katkılar ayrıntılı olarak analiz edilmektedir. Bunun yanı sıra Kazak aydınları Ahmet Baytursınuh, Mağjan Cumabayev, Mustafa Şokay ve diğer düşünürlerin Türk birliği konusundaki görüşleri ve ulusal bilincin yeniden canlandırılmasındaki rolleri ele alınmaktadır.

Ayrıca küreselleşme sürecinde Türk halkları arasındaki iş birliği, Türk Devletleri Teşkilatı ve TÜRKSOY gibi kuruluşların faaliyetleri ile Türk entegrasyonunun kültürel, siyasal ve ekonomik önemi değerlendirilmektedir. Çalışma, günümüzde Türk dünyasının karşı karşıya olduğu temel sorunları; kültürel bütünlüğün korunması, dil birliğinin güçlendirilmesi, siyasal iş birliğinin artırılması ve küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı korunma yollarını belirlemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın metodolojik temelini tarihsellik ve nesnellik ilkeleri oluşturmakta; analiz, karşılaştırma, yorumlama ve sistemleştirme yöntemleri kullanılmaktadır. Genel olarak makale, Türk halklarının tarihsel birlik fikrinin evrimini, bu fikrin çağdaş Türk devletleri için stratejik önemini ve gelecekteki gelişme perspektiflerini bilimsel açıdan kapsamlı biçimde incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, Türk birliği, Türk dünyası, Türkçülük, Türk entegrasyonu, ulusal bilinç, küreselleşme, Ebedî ülke.

Кіріспе

Түркі халықтарының бірлігі идеясы ғасырлар қойнауынан тамыр тартатын, түркі тілдес халықтардың саяси, мәдени және рухани дамуына негіз болған кешенді тарихи құбылыс. Көне Түрік қағанаттарында қалыптасқан «Түрік Елі» және «Мәңгілік Ел» секілді

мемлекетшілдік идеялары түркі дүниесінің бірлігін қамтамасыз етуге бағытталған терең философиялық және идеологиялық негіздердің бірі болды. Тоныкөк, Білге қаған, Күлтегін сынды тарихи қайраткерлер түркі жұртының тұтастығын сақтаудың маңызын тасқа қашалған жазбалар арқылы өсиет етіп қалдырды. Бұл идеялар түркі халықтарының әлденеше ғасырлық саяси-мәдени дамуында ерекше орын алып, олардың өзіндік тарихи санасының қалыптасуына ықпал етті. XIX–XX ғасырларда түркі әлемінде жаңа серпін алған түркішілдік қозғалысы Зия Көкалп, Исмаил Гаспралы, Ахмет Уәфик паша сынды зиялылар қызметімен жалғасып, түркі халықтарының ұлттық жаңғыруына негіз қалады. «Тілде, істе, пікірде – бірлік!» қағидасын ұстанған бұл кезең түркілік ортақ өркениеттік кеңістікті қайта жаңғыртуға бағытталған маңызды тарихи белес болды.

Бұл Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Әзірбайжан және басқа да түркі мемлекеттері үшін өте маңызды. Түркітілдес мемлекеттер арасындағы ұзақ мерзімді саяси, мәдени және экономикалық байланыстарды дамыту үшін әртүрлі халықаралық ұйымдар құрылуда. Мысалы, Түркі кеңесі (Түркі мемлекеттерінің ұйымы) және Түріксоп (Түркітілдес халықтардың мәдени ұйымы) сияқты ұйымдар түркі халықтарының мәдени, ғылыми және саяси ынтымақтастығын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Қазақ зиялыларының түркі идеясына көзқарасы ерекше маңызға ие. Олар өз еңбектерінде түркі халықтарының бірігуін, олардың бір-бірімен саяси, мәдени және әлеуметтік деңгейлерде ынтымақтастығын қолдады. Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты қайраткерлер түркі әлемінің бірлігі туралы ойларын ашық білдіріп, ұлттық идеяларды дамытуда түркі халықтарының ортақ болашағына сенімді түрде қарады.

Түркі халықтарының бірлігі идеясы халықаралық аренада өзектілігін жоғалтпайды. Түркі әлемінің бірлігі тек экономикалық және саяси қатынастарды нығайтуға деген ұмтылыс қана емес, сонымен қатар түркі тілдері мен мәдениеттерін сақтауға, дамытуға және танымал етуге деген ұмтылыс болып табылады. Түркі мемлекеттері арасындағы саяси ынтымақтастықты нығайту маңызды жаһандық мәселелер бойынша бірлескен іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта түркітілдес елдер бірқатар салаларда, әсіресе білім беру, экономика, мәдениет және қорғаныс салаларында ынтымақтастық орнатуда.

Түркі идеясын түсіну қазіргі заманғы әлемнің саяси жағдайында маңызды. Түркі халықтарының бірлігі тек ұлт-мемлекеттердің саяси бірлігімен ғана шектелмейді, сонымен қатар ортақ мәдени мұраны сақтау және жаңғыртумен де байланысты. Түркі халықтарының бірлігі идеясы қазіргі уақытта түркі мемлекеттері арасындағы саяси және мәдени интеграцияны одан әрі дамытуға ықпал етуде. Түркі бірлігіне деген ұмтылыс түркі тілдері мен мәдениеттерін сақтау және насихаттау үшін жаңа мүмкіндіктер туғызды.

Түркі мемлекеттерінің көпшілігі тәуелсіздік алғаннан кейін түркі бірлігін нығайту мен қоса ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, әртүрлі қадамдар жасалды. Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан және Қырғызстан сияқты елдер арасында мәдени, білім және ғылыми ынтымақтастықты дамыту бастамалары жүзеге асырылуда. Түркі халықтарының ортақ тарихы мен мәдениеті түркітілдес мемлекеттер арасындағы достық пен ынтымақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді.

Түркі халықтарының бірлігі идеясының қазіргі жағдайын талдау арқылы оның түркі әлемінің, саяси, мәдени және экономикалық болашағына қалай әсер ететінін көруге болады. Бұл идея түркі елдерінің ортақ мақсаттар мен мүдделерге жету үшін бірлескен күш-жігерін нығайтуға бағытталған. Түркі халықтарының бірлігін сақтау және нығайту - қазіргі саяси құрылымдар мен мәдени алмасудың ажырамас бөлігі болып қалыптасып жатқан маңызды процесс.

Бүгінгі жаһандану жағдайында түркі халықтарының бірлігі идеясы тек тарихи мұра ғана емес, сонымен бірге ұлттық қауіпсіздікті, мәдениөркениеттік тұтастықты және халықаралық аренадағы саяси салмақты сақтаудың маңызды шартына айналып отыр. Осы зерттеу түркі халықтарының бірлігі идеясын тарихи, мәдени және саяси үрдістермен

сабақтастыра отырып, оның қазіргі кезеңдегі мәні мен болашағын ғылыми тұрғыдан талдауға бағытталады. Түркі мемлекеттерінің ынтымақтастығының өзектілігі артып отырған қазіргі уақытта бұл мәселені жанжақты зерттеу түркі әлемінің даму бағытын айқындауда маңызды орын алады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының материалдық базасын түркі халықтарының бірлігі идеясына қатысты тарихи деректер, ғылыми еңбектер, көне түркі жазба ескерткіштері, түркішілдік қозғалысы өкілдерінің еңбектері, қазақ зиялыларының публицистикалық және саяси-идеологиялық жазбалары, сондай-ақ түркі мемлекеттері арасындағы халықаралық ұйымдардың ресми құжаттары мен заманауи зерттеулер құрайды. Негізгі талдау материалдары ретінде Орхон–Енисей жазбалары, Зия Көкалп, Исмаил Гаспралы, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты ойшылдардың еңбектері, Түркі Кеңесінің, ТҮРКСОЙ ұйымының құжаттары және қазіргі түркі интеграциясына қатысты зерттеулер пайдаланылды.

Мақалада салыстырмалы зерттеу әдісін қолдана отырып, Түркі халықтарының түрлі тарихи кезеңдердегі бірлікке ұмтылуының ерекшеліктері, әр дәуірдегі интеграциялық сипаттар салыстырмалы түрде зерттелді. Сондай-ақ түрлі ойшылдардың түркі идеясына қатысты көзқарастары өзара салыстырылды.

Талқылау. Түркі идеясының пайда болу тарихы.

Мәңгілік Ел – өткен ғасырлардағы ата-бабаларымыздың асыл арманы екені баршаға түсінікті. Мәңгілік Ел – бізге болашағымызға жол көрсететін, ұлтымыздың армандарын біріктіретін және бізді биік мақсаттарға жетелейтін нәрсе екені анық. Қазіргі тарихымыздың шежірелері «Мәңгілік Ел» – түркі халқының дана адамы және үш қағанның кеңесшісі, атақты бабамыз Тонықұқ негізін қалаған түркі идеясы екенін дәлелдейді. «Ол алдымен қытай мектептерінің бірінде оқып, сол халықтың әртүрлі провинцияларында «прокурор» болып жұмыс істеді, құқық саласын меңгерді. Кейінірек Құтлық қаған Елтерістің көмегімен екінші Түркі қағанатын құрған кезде, оны қолдап, Қағанат құрылғаннан кейін Тонықұқ «Мәңгілік Ел» идеясын таратты.

Түркі халқының ұлы тұлғасы Исмағұлбек Гаспиралы «Тілде, еңбекте және ойда бірлік!» деп жариялады. Ол түрік бірлігін таратып, әлемді дүр сілкіндірген «Тәржіман» газетін (1883) шығару арқылы «Мәңгілік Ел» идеясының тамырын жалғастырғаны белгілі. Ахмет Байтұрсынов бұл басылым туралы былай деген: «Оның «қазақт», «Алаш» және «Сарыарқа» –басылымдарын «Тәржіманның» балалары – деп атауы көп нәрсені ашатын сияқты». Қаған Жоллитегин «Тұтас түрік елі» деген жазуды ойып жазып, осы идея туралы өлең жазған «Күлтегін» жолдарында ол: «Көк Құдай жоғарыда, қара жер төменде, ал адам олардың арасында», – деген айтып кеткен.

Ежелгі түркі мәтіндеріндегі бұл жазбаша ақпарат түркі дүниетанымының терең рухани мағынасын ашады. Көк Тәңір жұмбақ күш ретінде танылды. Көк Құдайдың күші түркілердің Көк Бөріден тарағаны туралы тотемдік көзқарасты тудырды. Осылайша, «Тәңір» және «Түрік» сөздері өзгерді. Оларды иеленген көсемдер «бейлер» бектер деп аталды.

Бумын құрған Түркі қағанаты Византия, Парсы, Үндістан және Қытаймен шекаралас іргелі империяға айналды. Кейінірек, Қытайдың саяси әрекеттерінің әсерінен қағанаттың іргетасы ыдырай бастады. Өз саясатын жүзеге асыру үшін Қытай императорлары қағанаттарға қыздарын беру арқылы оларды бағындыруға тырысты. Олар түркілердің көшпелі мәдениетін жоюға, олардың тәуелсіз саясатына кедергі келтіруге және оларды қытай мәдениетінің құндылықтарымен таныстыру арқылы құлдыққа айналдыруға тырысты. Осындай әдістерді қолдана отырып, Қытай императорлары Батысты жаулап алды, ал Қапаған (Мойыншор) қағанатының Шығыс Түркі қағанаты жаулап алынды. Түркі қағанатын қалпына келтірген Елтерістің (Құтлық) кіші інісі Қапаған қартайған шағында түркі заңдарын бұзып, түркі қағанын өлтірді. Қапағанға қарсы тұрған түркі халықтары бөлініп, біртіндеп Қытайдың боданына айнала бастады. Бұл кезде дана қарт Тоныкөк оларға қытай мәдениетін сіңірмеу керектігін түсіндіріп, түркі мәдениетінің бұл мәдениетте ерекше орын алатынын

көрсетті. Алайда, Қапаған қаған оған қарсы шықты. Бірлік пен бостандықты сақтау үшін Түркі халықтары, сондай-ақ олардың мәдени және рухани тұтастығы, 716 жылы Күлтегін әскери төңкеріс жасап, Қапаған қағанды құлатты, ол өз халқына былай деп үндеді: «Бек ұлдарың құл болды, Пәк қыздарың күң болды. Түрік, оғыз бектері, халқы, тыңдаңдар! Биіктен тәңірі баспаса, Төменде жер айналмаса, Түрік халқы, ел-жұртыңды кім қорғайды» Ол түркілерге ұранмен үндеу тастады. Ол түркілерді бірігіп, бір болуға шақырып, түркі бірлігінің негізін қалады [1]. Күлтегін өзінің ағасы Білгені қаған етіп тағайындады. Бұл кезде түркілер үшін өз атын сақтау маңызды болды. Білге қаған, Күлтегін және Тоныкөк түркі халқының басты жауларын қытайлар деп санап, оларға қарсы идеологиялық саясат құру жолын ұсынды.

Мұндай идеологиялық ұстанымды қалыптастыру Тоныкөк сияқты мемлекет қайраткерлері мен зиялы қауымға жүктелді. Көшпенділер мәдениетін жоюға бағытталған қытай мәдениетінің мақсаттарын түсінген генерал өз халқын олардың мәдениетінен алшақтатуға тырысты. Осылайша, түркілердің саяси идеологиясы «Біртұтас түркі халқы» идеясына айналды. «Қытай мемлекетімен мыңжылдық күрес түркілер үшін «Біртұтас түркі халқы» ұғымын қалыптастырды. Өйткені, қытайлар мен түркілер арасындағы күрес тек мемлекеттер немесе ұлттардың мүдделерінің күресі емес, екі түрлі дүниетаным мен мәдениеттің, руханият пен өркениеттердің қақтығысы болды. Қытай жүзеге асырғысы келмесе де түркі идеясы, «Біртұтас түркі халқы» идеясы оның платформасында қалыптасты. Бұл идеяның негізін Құтлығ, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк және Йоллығтегін сияқты көк түріктер қалады, олар Көк Тәңірге бағынып, өз елінің жері мен халқын биік шыңдарға көтеріп, тарихта өшпес із қалдырды [2].

Бүгінгі «Мәңгілік Елдің» мақсаттары мен ұмтылыстарына жетуді мақсат ететін «Біртұтас Түркі Халқы» идеясын Йоллытекин тасқа ойып, ұрпақтарына мұра ретінде қалдырды. Ескерткіштердегі жолдар ата-бабаларымыздың «түнде ұйықтамағанын, күндіз отырмағанын, қызыл қанын төккенін, қара тер төккенін және түрік халқы үшін күш-қуатын бергенін» көрсетеді. Сондықтан түрік халқының жойылып кетпеуі және бүгінде тәуелсіз мемлекеттерге ие болуы «Біртұтас Түркі Халқы» идеясының маңыздылығына байланысты [3]. Күлтегін сыйлығының лауреаты Сатай Сыздықов ежелгі түркі «Мәңгілік Ел» идеясын үш тұрғыдан қарастырады: біріншісі - ежелгі түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» манифесі, екіншісі - әл-Фарабидің философиялық шығармаларының бірі «Мейірімді қалада» атты теориялық және әдіснамалық дамуы, үшіншісі - осы идеяның негізін қалаған Жүсіп Баласағұнның «Құтту білік» эпосы. Бұл рухани қазыналар ата-бабаларының мұрасын жалғастырады және «Мәңгілік Ел» идеясымен тығыз байланысты [4]. Керей мен Жәнібек, Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан және Кенесары ханның көреген билігінің арқасында қазақ халқы кең аумақтарды жаулап алып, «Мәңгілік Ел» атанды. Қазақ тарихында көрнекті орын алған Алаш қайраткерлері тәуелсіздік идеясын жалғастырып, өз халқының ұлт ретінде тәуелсіз өмір сүре алатынын және басқа елдермен тең жағдайда еркін халық ретінде өмір сүре алатынын мәлімдеді.

«XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын көтерген рухани ақылды және ізгі адамдар қазақ ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды» [5].

Түркі халықтарының бірлігі: 19-20 ғасырлардағы түркі идеясының қайта дамуы.

Түркілікті ғылыми тұрғыдан жүйелеген адам Зия Көкалп болды. Ол түркі халықтарының мәдениетін, экономикасын, саясатын, өнерін және эстетикасын «қазіргі өркениет деңгейінен жоғары» көтеруді меңзеді. Зия Көкалп бұл анықтаманы 1923 жылы жарық көрген «Түрікшілдік негіздері» атты кітабында берген. Бұл еңбекте жаңадан құрылған түркі мемлекеттерінде қолданылуы және сақталуы керек, негізгі мәселелер көтерілген. Осман империясында түрікшілдік пайда болғанға дейін Еуропада түріктермен байланысты екі қозғалыс пайда болды. Олардың біріншісі француз тілінде «түрікшілдік», яғни түрікке деген сүйсіну деп аталған «түрік махаббаты» болды. Түркияда жасалған жібек және жүн маталар, кілемдер, кілемшелер, ағаш бұйымдары, кітап мұқабалары және

иллюстраторлардың, мангалдардың және шамдардың туындылары сияқты түрік қолөнер заттары Еуропадағы өнер сүйер қауымның назарын ұзақ уақыт бойы аударып келді. Олар түріктердің туындылары болған бұл әдемі заттарды мыңдаған долларға сатып алып, үйлерінде түрік залдарын немесе түрік бөлмелерін жасайтын. Кейбіреулер бұл заттарды басқа халықтардың өнер туындыларымен бірге көрсететін. «Түрікшілдікке» сонымен қатар еуропалық суретшілердің түрік өмірін бейнелейтін суреттері және ақындар мен философтар жазған кітаптар кіретін. Ламартин, Огюст Конт, Пьер Лафит, Әли Пашаның жеке хатшысы Мисмер, Пьер Лоти және Фаррердің түріктер туралы еңбектері осы санатқа жатады. Еуропада пайда болған екінші бағыт «түркітану» деп аталады. Венгрия, Германия, Дания, Ресей, Франция және Англиядағы көптеген ғалымдар ежелгі түріктер, ғұндар және моңғолдар туралы тарихи және археологиялық зерттеулер жүргізе бастады. Олар түріктер өте ежелгі халық болғанын, кең аумаққа таралғанын және әртүрлі уақытта бүкіл әлемге үстемдік еткен әлемдік деңгейдегі мемлекеттер мен жоғары өркениеттер құрғанын айтады. Атап айтқанда, француз тарихшысы Дегиньеннің түріктер, ғұндар және моңғолдар туралы ұлы тарихи кітабы және ағылшын ғалымы сэр Дэвид Ламлидің сұлтан Селим III-ге арналған «Китаб-и илмун нафи» (Пайдалы ғылымдар кітабы) жалпы түрік грамматикасы халықтың көзқарасына үлкен әсер етті. Соңғы кітаптың авторы ағылшын тілінде жазған.

20 ғасырдың басында Осман империясындағы зиялы қауым осы идеялармен Осман империясын құтқара аламыз деп сенді, сонымен бірге өздерінің ұлттық азаматтығын қорғады. Дегенмен, үнемі өзгеріп отыратын жағдай және басқа халықтардағы ұлтшыл көтерілістердің нәтижелері түріктерді ұлттық азаматтығын таратуға итермеледі. Түріктер арасында тез қолдау тапқан ұлтшылдық қозғалыс зиялы қауымды осы тақырып бойынша зерттеулер жүргізуге итермеледі. Осы кезеңде Вильгельм Томсеннің 1893 жылы Орхон жазбаларын оқуы түрікшілдік туралы зерттеулердің қайта жандануына әкелді. Бұл Осман зиялы қауымына да үлкен әсер етті [6]. Осы кезеңдегі түрікшілдік қозғалысының қызықты ерекшелігі - оны Ресей мұсылмандарының қолдауы болды. Атап айтқанда, Гаспыралы Исмаилдың бұл саладағы жұмысын және 1883 жылдан бастап Осман зиялы қауымының қолдауымен Бахчисарайда Қырым түрікшесінде жарық көріп келе жатқан «Тержуман» («Аудармашы») газетінің рөлін атап өтуге болады. Гаспыралы, әсіресе түрікшілдік пен түркітану саласында маңызды зерттеулер жүргізген ғалым болды. Оның зерттеулері тек Қырым татарлары арасында ғана емес, сонымен қатар басқа түркі халықтары арасында да үлкен қолдауға ие болды. Сол кездегі Осман зиялылары арасында үлкен қолдауға ие болған Гаспирали өз зерттеулерімен бөлісу үшін Стамбулға жиі келетін. «Тержуман» (Аудармашы) газеті болды, газетті барлық түркі аймақтарына қолжетімді ету үшін сол кездегі ең қарапайым түрік тілінде мақалалар жариялады. Шығармаларын «Тілде, пікірде және істе бір» ұранымен жазған Гаспирали осы кезеңдегі түркі қозғалысына үлкен серпін берді. Түрікшілдікке қатысты мәдени және академиялық зерттеулер де осы кезеңде Осман империясында байқалды. Осыған байланысты Мехмет Акф «Қашғар тарихы» еңбегінің кіріспесінде Орталық Азияның түркі халықтарын «дін және ұлт жағынан туыс» деп сипаттады; Ахмет Митах Эфенди 1887 жылы жарық көрген «Муфассал тарих-и Курун-у Седиде» еңбегінде Османдардың бір түріктің ұрпақтары екенін анық айтқан. Оның пікірінше, түріктер тарихта үлкен маңызға ие халық болды. Кейінірек жас түріктер көсемі Мизанджи Мұрат өзінің «Умами тарих» (Жалпы тарих) еңбегінде түркілердің исламға дейінгі тарихына назар аударды. Сонымен қатар, ол шығарған «Мизан» газетінде түрікшілдікке османшылдық пен исламшылдықпен қатар байыпты баға беріп, ұлттық мәдениетті қорғауды қолдады.

Шамсеттин Сами түрік тілін зерттеуге ерекше үлес қосты. Ол «осман тілі» терминіне қарсы шығып, «осман» атауы тек мемлекеттің атауы екенін және ұлттың тілі түрік тілі екенін айтты.

Ахмет Вафик Паша Стамбұл университетінде тарихи философия профессоры болды. Ахмет Вафик Паша Әбілғазы Бахадур ханның «Түрік шежіресін» шығыс түрік тілінен

Стамбұл түрік тіліне аударды. Сонымен қатар, ол «Осман түрікшесі» деп аталатын түрік сөздігін құрастырып, салыстырмалы зерттеулер арқылы Түркиядағы түрік тілі ірі түрік тілінің бір тармағы екенін және оның ішінде түрік тілінің басқа да тармақтары бар екенін көрсетті. Танзимат дәуірінің ұлы мемлекет қайраткерлері мен жазушыларының бірі Ахмет Уфақ Паша (1823-1891) сонымен қатар ұлы түркологтардың бірі болды. Ол өзінің «Осман түркологиясы» атты еңбегінде түрік сөздерінің ежелгі тамырларын зерттейді. Осы ғылыми түркологиядан басқа, Ахмет Уфақ Паша өнер саласындағы түрколог та болды. Сүлеймен Пашаның түрікшілдігі Дегиннің тарих кітабымен қалыптасты. Өйткені, Осман империясындағы түрік тарихын алғаш рет қытай дереккөздеріне сүйене отырып жазған Сүлеймен Паша (1838-1892) өзінің «Тарих-и-Әлем» атты еңбегінің алғысөзінде: «Әскери мектептерді басқаруға келгенде, мен бұл мектептерге қажетті кітаптарды оларды аударатын мамандарға қалдырдым. Бірақ тарихқа келгенде, мен оны аудармамен жазу мүмкін емес екенін түсіндім», - деген [7]. Зия Көкалптың «Тұран» поэмасы түрікшілдік идеясының алғашқы ұшқыны болды. «Тұран» поэмасынан кейін Ахмет Хикмет Бей «Алтын Орда» мақаласын жариялады. Стамбұлда «Түрк елі» журналы мен қоса «Түрк ошағы» деген қоғамы құрылды (журнал да, қоғам да бүгінгі күнге дейін сақталған). Содан кейін Халида Әдіп Ханум (Аливар) «Жаңа Тұран» романымен түрікшілдіктің мәртебесін қайтадан көтерді. Хамдолла Субхи Бей (Тенривер) түрікшілдіктің белсенді көшбасшысы болды [8]. Жоғарыда аталған түркітанушылар «Түрік халқында» да, «Түрік ошағында» да бірге жұмыс істеді және ынтымақтастық жасады.

Нәтиже. Түркі идеясының қолдаған қазақ зиялылығы.

Мұстафа Шоқайдың қанатты сөздері бар: Түрік халқы – батыр халық! Түрік халқы – арыстан ер халық! «Кімнен таяқ жегендей, біздің түрік баласы?! Алдырып жүрген дұшпанға арасының аласы!» Біз бұл мақалды ұмытпауымыз керек! Егер біз бәріміз бір болсақ, жеңілмейтін жау жоқ.

Жер бетіне өрмекшінің торындай баяу таралып жатқан жаһандану толқынынан әлі айыға алмаған қазақ халқы бізге ойланатын нәрсе қалдырды. Жаңа дәуір біз үшін мүлдем жаңа жолдар ашып, ұлттық және өмірлік маңызды жаңа мәселелерді шешу үшін жаңа міндеттер қойды. Әдетте, бұрынғы сапарлар болмаған жерде көптеген тұзақтар болады. Алыстан келген оң жаңалықтарға таң қалған әрбір ашық ойлы қазақты біздің жолымыз, яғни жарқын және үміт күттіретін болашақ, бізді қайда адастырып, құрдымға апарып жатқаны туралы көптеген сұрақтар мазалайтыны анық.

Өмірдегі бәрі жалған; ештеңе мәңгілік емес. Бүгін бар, ертең жоқ. Бұл дүниеде бәрі өтеді; бәрі өзгереді; бәрі уақыт өте келе өтеді. Ерте, ертеде бүкіл әлемді қолында ұстаған патшалар мен империялар болған. Бүгінде оларды оқығандар аз болса да, көпшілік олар туралы білмейді. Кешегі күшті және жақсы нәрселерді бүгін басқаша бағалауға болады. Адам өмірінің бүкіл философиясы Ахаңның (Ахмет Байтұрсынов) «Асықпа, артымызда сот бар, сүйектеріміз таразыда бірнеше рет өлшенеді» деген жолдарында көрініс таппай ма? Дегенмен, біз бейтарап болып, жаһандануды уақытша нәрсе деп атай алмайтын жағдайдамыз. Қаласақ та, қаламасақ та, одан құтыла алмайтын сияқтымыз. Қалай болғанда да, жаһандану бүгінгі күннің шындығына айналды және бізді ертеңгі күн туралы алаңдауға мәжбүр етеді. Егер біз жаһандану мәселелерін қазір шеше бастамасақ, ол бізді қамқорлыққа алып, айтқанын істейді. Қазіргі мәселе - жаһандану процесіне қалай кіру керек, қай жолды таңдау керек, нені жеңіп, нені жоғалту керек, содан кейін жұмыс істей бастау керек. Жаһандану кезеңінің алғашқы кезеңдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, бұл салада кейбір ойларды білдіруге болады. Тәуелсіздік қамытын тұншықтырып, үш жүз жылдан астам уақыт бойы тұншықтырып келе жатқан қазақ тілі отыз жылдан астам уақыт бойы тәуелсіздік қамытын тұншықтырып, қалпына келе алмады. Бұл бүгінде шешілуі тиіс бірінші мәселе. Бұл мәселені Конституцияда көрсетілген қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін қағаз жүзінде емес, іс жүзінде жүзеге асыруды талап ету арқылы шешуге болады. Ол үшін Конституциядағы орыс тілі ресми тіл болып табылады және мемлекеттік тілмен тең

дәрежеде қолданылады деген бапты алып тастау және жою қажет. Сонда ғана қазақ тілі қазақ тіліне байланған орыс тілінің үстемдігінен арылып, өзіне жүктелген міндеттерді лайықты түрде орындай алады. Қазақ халқы өркениетті. Егер біз ел ретінде көрінгіміз келсе, «қазақ бірлігі, түрік бірлігі, ислам бірлігі – бұл үшеуі біздің ел болуымыз үшін шарт» [9].

Ұлттық идеологияға негізделген мемлекеттің басты міндеті Қазақстанның материалдық және рухани құндылықтарын тонаудан, ал жастар мен жалпы халықты жаһанданудың теріс әсерінен қорғау болуы керек. Тек сонда ғана қазақ тілі мен онымен сөйлейтіндер жойылып кетуден құтқарыла алады. Бұл ұлттың болашағы үшін жалғыз шарт. Орындалуы тиіс екінші шарт - түркі елдерімен бірге жаһандық деңгейге көтерілу. Өйткені, жаһандану процесінде әртүрлі себептермен өздерін қорғай алмайтын ұлттар жаһанданудың құрбанына айналу қаупінде. Бұл жол, әсіресе, өз тілі мен рухани құндылықтарын бағаламайтын және Батысқа бағынатын біздікі сияқты елдер үшін қиын. Түбегейлі ұқсас тілдерді бөлу және жою ешкімге оңай емес екені анық. «Түрік» сөзі (тарихта 542 жылдан бері белгілі) «күшті», «батыл», «батыл» дегенді білдіреді [10]. «Түрікшілдік - түркі халықтарының бірлігіне және олардың өзара байланыстарын нығайтуға шақыратын әлеуметтік-саяси қозғалыс» [11]. Түркі халықтарының бірлігі тек бүгін ғана көтеріліп отырған мәселе емес. Бірлік мәселесі қоғамдық өмірдің қажетті шарты екені белгілі. Бірлік сақталған жерде ғана толыққанды өмір болуы мүмкін. Ұлттық бірлік – ұлт өмірінің жалғыз шарты. Ұлттық ішкі бірлікті сақтау – ұлттың өміршеңдігінің басты кепілі. Сондықтан бұл мәселе түркі халықтары қоғамдық өмірдің даму жолына түскеннен бері күн тәртібінде болған емес. Тарихта түркі әлемінің бірлігі жеткіліксіз болып, ол күйреп, тұтастыққа айналып, әлемді өз еркіне қарсы бұрған жағдайлар жеткілікті. «Әлемдегі екі ірі құрлық – Солтүстік Азия мен Кіші Азия, Байкал көлі мен Балқан арасындағы кең кеңістікті алып жатқан түркі халықтары көптеген гүлдену, мәртебенің көтерілуі, бақытсыздық пен азап кезеңдерін бастан кешірді. Тегі, тілі, әдет-ғұрпы, мамандығы мен дәстүрі ұқсас адамдар біріккенде, олардың даңқы артып, істері гүлденеді, бірақ олар келіспеушілікке түсіп, әл-ауқаты төмендегенде, оларды шетелдік жаулар қоршап алады, ал тарихтың бұралаң жолдарында бұл қанша рет болғанын толық сипаттайтын кітаптар әлі жазылған жоқ» [12]. Бізге түрік ғалымы Ферхат Тамирдің ағылшын тілі қазіргі түрік тіліне біртіндеп еніп келе жатқаны туралы сөздері еске түседі; қауіп қазір онша үлкен болмаса да, қазірдің өзінде сезіліп отыр; 2-3 ұрпақтан кейін ол үлкен ұлттық мәселеге айналуы мүмкін. Ұлттық мәселелері негізінен шешілген түркі халықтарының ішіндегі 80 миллион түріктің де жаһанданудың өздерінің ұлттық болашағына әсерін сезіне бастауы бізге басқа азшылық халықтар туралы көп нәрсе айтуы керек. Түркия Республикасының 10 жылдығына арналған сөзінде Түркияның тұңғыш президенті Мұстафа Кемал Ататүрік түрік бірлігінің болашағына үлкен үміт артып: «Ең алдымен, мен біріккен түрік ұлтшылымын, яғни патриотпын, мен осылай туылдым және осылай өлемін. Мен түрік бірлігі бір күні шындыққа айналады деп сенемін. Мен сол күнді өз көзіммен көрмесем де, түсімде көріп отырып, көзімді жұмамын. Ертеңгі тарих түрік бірлігімен жаңа кезеңдерді бастайды. Әлем сол кезеңдерде бейбітшілік пен тұрақтылық табады», - деді [13].

Ол түркі одағының болашағына үлкен үміт артты. Өткен ғасырдың соңында КСРО ыдырап, түркі тілдес елдер Әзірбайжан, Түрікменстан, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан тәуелсіздік алған кезде түріктер алғашқы болып достық қолын созды. Түркияның бұрынғы президенті және премьер-министрі С.Демирель былай деген: «Кеңес Одағы ыдыраған кезде біз Қазақстанның әлемге тек Мәскеудің терезесі арқылы ғана емес, басқаша көзқараспен қарауын қаладық. Тәуелсіздігін жариялаған елдер тағы бір қиындыққа тап болды. Қазақстан нарықтық экономикаға көшуге мәжбүр болды. Сол кезде Түркия өзін Қазақстанның қасында тауып, Қазақстанға көмегін берді. Ол жоқ ақшаны басқалардан қарызға алып, Қазақстанға берді. Түркияның сол кезде артық байлығы болған жоқ соған қарамастан көмектесуге бет алып көмегін аяған жоқ. Дегенмен, бауырларымыз үлес қосу үшін бізге басқалардан ақша жинап, 1 миллиард доллар несие бағдарламасын ашты. Егер Қазақстан бұл несиені уақытында қайтармаса, Түркия бұл ақшаны өз есебінен қайтаруға

мәжбүр болатын еді. Дегенмен Қазақстан өз міндеттемелерін уақытында орындады. Кейінірек Қазақстанның бұл әрекеті француз, жапон және американдықтардың сеніміне ие болуға жол ашып, бұл шетелдік инвестициялар ағынын жеңілдетті. Осылайша, қазақ халқы Түркия арқылы әлемге терезе ашты» [14] деп, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары екі ел арасындағы бауырластық қалыптаса бастаған кезде қанағаттанушылықпен еске алынады. Жаһандану процесінің жеделдеуімен сипатталатын қазіргі түркі бірлігі туралы түрік ғалымы профессор Абдувакап Қара келесі пікірді білдірді: «Бүгінгі таңда түркі халықтарының мәселесі бір-біріне жақын немесе бір-бірімен туыс мәдениеттердің ынтымақтастығында ұлттық ерекшеліктерді сақтау болып табылады, ал жаһандану деп аталатын нәрсе - ұлы мәдениеттердің шағын мәдениеттерді сіңіруі. Жаһандану дәуірі - басқа елдерден оқшауланған елдер жеңіліске ұшырайтын, ал басқа елдермен ортақ тіл тауып, көпжақты ынтымақтастық пен достықты дамытатын елдер жеңіске жететін дәуір» [15]. Бұл арнада қазақ зиялыларының да көзқарастары көрініс табады. Мысалы, академик Өмірзақ Айтбайұлы түркі бірлігіне қол жеткізуді қазіргі түркі мемлекеттерінің шешімін күтіп тұрған өте маңызды мәселе деп санайды: «Егер түркі халықтары ортақ бірлікке қол жеткізіп, үлкен одаққа айналмаса, ақырында олар шағын елдер ретінде үлкен мемлекеттердің жемтігіне айналуы таңқаларлық емес. Сондықтан біз үшін биік мақсаттарға ұмтылып, шағын, үздіксіз қадамдар жасаған дұрыс. Бұл қадамды мәдени және тілдік бірлік саласындағы рухани байланыстардан бастаған пайдалы» [16]. «Жаһандану дәуірінде қазақтардың болашағы тікелей түркі халықтарының жақындасуына байланысты», - дейді Түркі халықтарының Дүниежүзілік Ассамблеясының президенті Е. Сұлтанмұрат. «Бөлінгенді қасқыр жейді», - дейді қазақтар, «алтау болса, аузындағысы кетеді, төртеу болса, төбесіндегісі келеді». Ы. Алтынсариннің әңгімелерінің бірінде келесі оқиға баяндалады. Бір әке бір-бірімен тіл табыса алмай, жанжалдасып жатқан балаларын шақырып, олардан таяқ сындыруды сұрайды, олардың әрқайсысы оны қиындықсыз сындырады. Алайда, ол оларға бір бума таяқ беріп, оны да сындыруды өтінгенде, ешқайсысы оны сындыра алмады. Содан кейін әкесі оған келесі дана кеңес береді: «Егер сендер бір-біріңмен тату болмасаңдар және бөлек тұрсаңдар, қолдарыңда сынған таяқ сияқты болып, көргендеріңнен ұяласыңдар, бірақ егер сендер әрқашан бірге болсаңдар, ешкім сендерге тиіспейді, тіпті олар сендерге тиіссе де, олар мұны істей алмайды». Оның жазылғанына ғасырлар өтсе де, бұл әйгілі мақалдың қаншалықты маңызды екенін және оның тек туыстар арасындағы қарым-қатынаста ғана емес, сонымен қатар ұлттар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынаста да маңыздылығын жоғалтпағанын көре аламыз. Түркі халықтарының тарихы мен бүгінгі туралы ойласақ, бұл мақал-мәтелдердің ерекше мағынасы бар сияқты. Өткенімізге көз жүгіртсек, түркі халықтары көптеген жеңістерге жеткенін, сонымен қатар бір-бірімен тату болмағандықтан көптеген шығындарға ұшырағанын көреміз. Атап айтқанда, оларға әртүрлі интригалар жасаған, ішкі алауыздық тудырған және «бөліп алып, билеуді» мақсат еткен опасыз көршілеріміздің саясаты қатты әсер етті. Осындай интригалардың нәтижесінде түркілердің тұтастығы мен бірлігі жойылып, кейбір шеттетілген халықтар жойылып кету алдында тұрғаны құпия емес. Егер біз болашақта ішкі келіспеушіліктерден және басқа да әртүрлі себептерден туындайтын мұндай мәселелердің алдын алмасақ, бұл түркі әлемінің болашағы үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Сондықтан, жаһанданудың әсеріне ұшырамау үшін біз үшін ең қолайлы нәрсе - түркілік жол, яғни шығу тегі, тілі және рухани құндылықтары ұқсас түркі халықтарымен бір болу. Бұл тек қазақтар үшін ғана емес, сонымен қатар қырыққа жуық түркі тектес халық үшін де, өйткені бүгінгі өмірдің өзі болашақта аман қалудың жалғыз жолы - түркілердің бірлігі екенін көрсетеді. Түркілердің дамуы біздің болашағымыз екендігі туралы айтатын болсақ, негізгі дәлел - олардың шығу тегінің, тілдерінің және рухани құндылықтарының бірлігі мен тұтастығы. «Түркі әлемінің эпикалық шығармалары қазіргі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің бірлігін терең түсіну және толық сезіну үшін баға жетпес қазына болып табылады. Ежелгі заманнан бері бауырлас түркі халықтарының құнды игілігі болып келген эпикалық шығармалар халықпен бірге даму тарихының қиын кезеңдерінде жасалып,

сақталған» [17]. Халықаралық Түркі академиясының бұрынғы президенті, филология ғылымдарының докторы, профессор Шәкір Ибраев: «Қазақ халқының дауысы жаһандық жаһандану процесінде қалай естілетініне келетін болсақ, бұл түркі әлемінің жолы. Егер біз рухани бірлігімізді түркі бірлігі мен түркілік ортақтық арқылы дамытып, жаһандану арқылы осы жолмен жүрсек, мәдениетіміз, әдет-ғұрыптарымыз бен өмір салтымыз белгілі бір дәрежеде өзгермейді, бірақ оның жоғары деңгейі үшін біз де жауапты боламыз. Тек сонда ғана қазақтар әлемдік ауыртпалықтан өз үлесін алады» [18]. Жалпы, бұл ұлттардың дамуында ерекше маңызды, себебі әрбір туған адам өзін қоршаған қоғам мен табиғаттан бөлек өмір сүре алмайды, ал оның болашағы қоршаған ортамен қарым-қатынасының қалай құрылатынына тікелей байланысты.

Қорытынды

Түркі халықтарының бірлігі идеясы көне дәуірден бүгінгі заманға дейін жалғасып келе жатқан терең тарихи, рухани және саяси маңызы бар құбылыс. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түркі әлемінің бірлікке ұмтылысы өз бастауын Көне Түрік қағанаттары кезеңіндегі «Түрік Елі» және «Мәңгілік Ел» идеологиялық тұғырларынан алады. Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған сияқты тарихи қайраткерлер түркі жұртының тәуелсіздігі мен тұтастығын сақтау үшін бірліктің маңызын ерекше атап көрсетіп, бұл идеяны болашаққа өсиет ретінде қалдырған.

XIX–XX ғасырлардағы түркішілдік қозғалысы түркі идеясының жаңа деңгейде жаңғыруына жол ашты. Исмаил Гаспралының «Тілде, істе, пікірде – бірлік!» қағидасы, Зия Көкалптың теориялық еңбектері, Ахмет Уәфиқ паша мен басқа да зиялылардың қызметі түркі халықтарының мәдени жаңғыруына, ұлттық сана-сезімінің оянуына және рухани тұтастығының нығаюына ықпал етті. Бұл қозғалыс қазақ зиялыларының көзқарастарында да кеңінен көрініс тауып, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай секілді тұлғалардың еңбектері арқылы түркі бірлігі ұлттық дамудың маңызды факторы ретінде танылды.

Тәуелсіздік кезеңінде түркі мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени интеграциясы жаңа қарқын алды. Түркі мемлекеттері ұйымы, ТҮРКСОЙ, Халықаралық Түркі академиясы сияқты құрылымдардың қызметі ортақ мәдени, ғылыми және саяси ынтымақтастықтың институционалды негізін қалыптастырды. Бұл ұйымдардың жұмысы түркі халықтарының тарихи байланыстарының заманауи деңгейде жандануына, тілдік және мәдени мұраны сақтауға, халықаралық аренадағы ықпалын арттыруға мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеу көрсеткендей, қазіргі жаһандану жағдайында түркі халықтарының бірлігі идеясы аса өзекті мәселе болып табылады. Ұлттық мәдениетті, тілді және рухани құндылықтарды сақтау үшін түркі мемлекеттерінің өзара ынтымақтастығы маңызды стратегиялық ресурсқа айналды. Түркі интеграциясы — саяси одақ құру идеясы ғана емес, түркі өркениетін сақтап, дамытуға бағытталған кешенді мәдени-рухани процесс. Бұл процесс түркі елдерінің халықаралық жүйедегі бәсекеге қабілеттілігін арттырып, олардың тұрақты дамуына негіз қалап отыр.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының бірлігі идеясы тарихи тамыры терең, қазіргі кезеңде маңызы зор және болашағы бар интеграциялық бағыт ретінде бағаланады. Түркі әлемінің тұтастығы тек өткеннің мұрасы емес, түркі мемлекеттерінің ортақ өркениеттік болашағын айқындайтын стратегиялық бағдар болып табылады. Осыған байланысты түркілік ынтымақтастықты одан әрі дамыту мәдени жаңғырудың, ұлттық қауіпсіздіктің, халықаралық беделдің және өркениеттік сабақтастықтың маңызды шарттарының бірі.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының бірлігі идеясы тарихи тамыры терең, қазіргі кезеңде маңызы зор және болашағы бар интеграциялық бағыт ретінде бағаланады. Түркі әлемінің тұтастығы тек өткеннің мұрасы емес, түркі мемлекеттерінің ортақ өркениеттік болашағын айқындайтын стратегиялық бағдар болып табылады. Осыған байланысты түркілік ынтымақтастықты одан әрі дамыту мәдени жаңғырудың, ұлттық қауіпсіздіктің, халықаралық беделдің және өркениеттік сабақтастықтың маңызды шарттарының бірі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін • //Ана тілі, 2004.
2. Гумилев Л. Көне түріктер.-Алматы: Білім,1994.
3. Карибаева А «Түрік бірлігі» идеясынан «Мәңгілік Ел» Ұлттық идеясына дейін. 2016.
4. Президент Н. Назарбаевтың халыққа Жолдауы. Қазақстан - 2050 «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ -Астана• 2014.
5. Махмұд Қашғари. Түркі тілдерінің сөздігі. 1,2-т., А.,2010.
6. Түркі халықтарының ынтымақтастығы және мәдениеті Мырзахметұлы, М.. - Алматы: Ғылым, 2008.
7. Түркі халықтарының бірлігі: тарихтан қазіргі ынтымақтастыққа Zeuner, K.. - Стамбул: Anadolu баспасы, 2020.
8. Ықылас Ожайұлы. Түркі идеясының пайда болу тарихынан <https://e-history.kz/kz/news/show/33296>
9. Р.Бердібай. «Ел боламыз десек...», Алматы, 2000, 113-бет.
10. А.Тоқтабай. Түркі халықтарының этномәдениеті. Алматы, 3-бет.
11. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том, Алматы, 2006,603-бет.
12. Р.Бердібай. Ататүрік және түркі бірлігі. «Айқап», 2013, №4, 16-бет,
13. Қараңыз: Қ.Аманжолов, Қ.Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, 1997, 8-9 беттер
14. «Алматы ақшамы», 16.12.2014.
15. Ә.Қара. Түркі дүниесінің ортақ әліпби жүйесі бола ма? «Түркістан», 14.03.2013.
16. Ә.Айтбайұлы. Тілтірес. Алматы, 2014, 314-315 беттер.
17. Н.Назарбаев. Ой бөлістім халқыммен. Алматы, - 2006, 83-бет.
18. Ш.Ыбыраев. Түркілік рухани бірлік идеясы қазақтың ұлттық мәселесі болуы керек. «Алаш айнасы», 26.02.2013.

REFERENCES:

1. Kenzhebayev B. Turik gaganatınan banugage kachenı • //Ana tili, 2004.
2. Gumilev L. Kone tyurkter.-Almaty: Bilim, 1994.
3. Karibayeva A «Türk birliğı» ideya «Mangilik Yel» Natsional'naya ideya kake. 2016 god
4. Prezident N. Nazarbayevtin kholkka Zholdaıy. Kazakhstan - 2050 «Bir tseyıl, bir itekhe, bir prosmotrov• -Astana• 2014.
5. Makhmud Kashgari. Turkı limoninının sezodigı 1,2-t., A., 2010.
6. Türkı helktarın ıntımaqtastıgı zhәне мәдениетı Myrzakhmetovyly, M. – Almaty: Nauka, 2008.
7. Türkı hölktarın birliğı: tarikhtan kekemesi shısağıtıgа Zeynep, K. - Stambul: Anadolu baspasy, 2020.
8. Ykylas Odzhayuly. Turkı ideynny pashan bolu takhınan <https://e-history.kz/kz/news/show/33296>
9. R. Berdibay. «Yel bolemu desek...», Almaty, 2000, 113-bet.
10. A. Tokhtabay. Turkı khalektarin etnomadiyeti. Almaty, 3-bet.
11. Kazakhstan. Natsional'naya entsiklopediya 8 tomov, Almaty, 2006, 603 stranitsy.
12. R. Berdibay. Atatyurik zhәне türkı birliğı. «Aykap», 2013, №4, 16-bet,
13. Karandzi: K. Amanzholov, K. Rakhmetov. Istoriya Tyurki khelktaryn. Almaty, 1997 god, luchshe na 8-9
14. «Almatinskiye den'gi», 16.12.2014.
15. A. Kara. Turkiy donysin bol'shoy alıpbı stıstem bola ma? «Turkistan», 14.03.2013.
16. SH.Aytbayuly. Tiltires Almaty, 2014 g., 314-315 luchshe.
17. N. Nazarbayev. Oy bylgattim bylymmen. Almaty, - 2006, 83-bet.
18. SH. Ybyrayev. Türkılık rabhani birlik ideia kazakatın kızın мәselesi bolisi kerek. «Alash aynasy», 26.02.2013.

Зұлпыхарова Эльмира Өмірзаққызы

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан қ., Қазақстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

Турсункулова Хулкар Батыровна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ - түрік университетінің
3 курс бакалавр студенті (Түркістан қ., Қазақстан)

E-mail: khulkar.tursunkulova2023@ayu.edu.kz

"СИЯСАТНАМЕ" – БИЛЕУШІЛЕРГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАЛ: ТРАКТАТТЫҢ НЕГІЗГІ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Аңдатпа.

Бұл мақалада ХІ ғасырдың көрнекті уәзірі Низам әл-Мүліктің «Сиясатнаме» атты саяси-философиялық еңбегіне жан-жақты талдау жасалады. Шығарманың құрылымы, жанры және негізгі идеялары қарастырылып, оның билеушілерге арналған саяси-этикалық кодекс ретіндегі қызметі айқындалады. Әділет, кеңес, жауапкершілік және дін мен мемлекеттің бірлігі сияқты қағидалар тарихи мысалдар арқылы түсіндіріледі. Еңбекте билеушілердің халықпен тікелей байланысының маңызы, шағымдарды жүйелі түрде қарау, әділетсіз шенеуніктерді жазалау және маңызды шешімдер қабылдар алдында ғалымдар мен данышпандармен кеңесу қажеттілігі ерекше атап өтіледі. Сонымен қатар жауапты қызметтерге қабілетті адамдарды тағайындау мәселесі де баса көрсетілген. «Сиясатнама» тарихи контекстен тыс қазіргі басқару ісіне қатысты білімдік және идеологиялық дереккөз ретінде қарастырылып, оның көшбасшылыққа, этикаға және жастардың рухани дамуына ықпалы айқындалады. Мақалада Қазақстандағы басқару мен этика мәселелерімен байланысы талданып, бірнеше мысалдар келтіріледі, еңбектің қазіргі саяси мәдениет үшін де маңызын сақтап отырғаны көрсетіледі. Бұл зерттеу «Сиясатнаманың» тарихи мұра ғана емес, сонымен бірге заманауи саяси ойға бағыт беретін құнды еңбек екенін дәлелдейді, әрі оның тәрбиелік, мәдени және ғылыми мәні ерекше.

Кілт сөздер: Сиясатнаме, Низам әл-Мүлік, Малик-шах, саяси-этикалық кодекс, әділет, кеңес, билік, тәрбиелік қызмет, идеология, тарихи мысалдар

Зулпыхарова Эльмира Умирзаковна

кандидат исторических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(г. Туркестан, Казахстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

Турсункулова Хулкар Батыровна

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
Студентка 3 курса бакалавра (г. Туркестан, Казахстан)

E-mail: khulkar.tursunkulova2023@ayu.edu.kz

«СИЯСЕТНАМЕ» – ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПРАВИТЕЛЕЙ: ОСНОВНЫЕ ИДЕИ И СОДЕРЖАНИЕ ТРАКТАТА

Аннотация.

В статье представлен всесторонний анализ политико-философского трактата «Сиясатнама», написанного выдающимся визирем XI века Низамом аль-Мульком, служившим при сельджукских султанах Алп-Арслане и Малик-шахе. Рассматриваются структура, жанр и основные идеи произведения, которое выступает в качестве политико-этического кодекса для правителей. Ключевые принципы-справедливость, совет, ответственность и единство религии и государства- раскрываются через многочисленные исторические примеры. Особое внимание уделяется важности прямого общения правителя с народом, регулярному рассмотрению жалоб, наказанию несправедливых чиновников и необходимости советоваться с учёными и мудрецами перед принятием важных решений. Подчёркивается также назначение компетентных лиц на ответственные должности. Помимо исторического контекста, «Сиясатнама» рассматривается как образовательный и идеологический источник, актуальный для современного государственного управления. В статье акцентируется её влияние на лидерство, этику и духовное развитие молодёжи, а также обсуждается связь с проблемами управления и этики в Казахстане. Таким образом, трактат демонстрирует свою непреходящую значимость для современной политической культуры и подтверждает роль Низама аль-Мулька как мыслителя, чьи идеи остаются востребованными в XXI веке, сохраняя воспитательное, культурное и научное значение.

Ключевые слова: Сиясетнаме, Низам аль-Мульк, Малик-шах, политико-этический кодекс, справедливость, совет, власть, воспитание, идеология, исторические примеры

Zulpikharova E.

Candidate of historical sciences, associate professor
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan, Kazakhstan)
E-mail: elmira10.72@mail.ru

Tursunkulova Kh.

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
3rd-year bachelor student (Turkistan, Kazakhstan)
E-mail: khulkar.tursunkulova2023@ayu.edu.kz

“SIYASATNAMA” – A TOOL FOR RULERS: CORE IDEAS AND CONTENT OF THE TREATISE

Abstract.

This article provides a comprehensive analysis of the political-philosophical treatise Siyasatnama written by the eminent 11th-century vizier Nizam al-Mulk, who served under the Seljuk sultans Alp Arslan and Malik Shah. The study explores the structure, genre, and central ideas of the work, which functions as a political-ethical code for rulers. Key principles such as justice, consultation, responsibility, and the unity of religion and state are highlighted through numerous historical examples. The treatise emphasizes the importance of direct communication between rulers and their subjects, the weekly review of complaints, the punishment of unjust officials, and the necessity of consulting scholars and wise men before making major decisions. It also stresses the need to appoint competent individuals to positions of responsibility. Beyond its historical context, Siyasatnama is examined as an educational and ideological source relevant to modern governance. The article underscores its influence on leadership, ethics, and the spiritual development of youth, while also discussing its connection to issues of governance and ethics in Kazakhstan, demonstrating its enduring significance for contemporary political culture.

Key words: Siyasatnama, Nizam al-Mulk, Malik-shah, political-ethical code, justice, consultation, governance, education, ideology, historical examples

Кіріспе. Низам әл-Мүлік - Ұлы Селжұқ мемлекетінің көрнекті уәзірі, исламдық басқару жүйесінің негізін қалаушылардың бірі. Оның «Сиясатнаме» атты трактаты - билеушілерге арналған саяси және этикалық нұсқаулықтар жиынтығы. Бұл еңбек тек басқару тәжірибесін сипаттап қана қоймай, билеушінің мінез-құлқы, халықпен қарым-қатынасы, дінге құрметі, әділеттілік пен жауапкершілік секілді құндылықтарды насихаттайды. Трактатта 51 бөлім бар, олардың әрқайсысы нақты тарихи хикаялармен толықтырылған. Бұл еңбек қазіргі заманғы басқару мәдениеті мен саяси философияны түсінуде маңызды дереккөз болып табылады.

Бұл мақаланың мақсаты – Низам әл-Мүліктің «Сиясатнаме» трактатының мазмұнын, құрылымын және жанрлық ерекшеліктерін талдап, ондағы билеушілерге арналған саяси-этикалық қағидаларды анықтау, әділет, кеңес, жауапкершілік, дін мен мемлекет бірлігі сияқты ұстанымдарды тарихи мысалдар арқылы көрсету және еңбектің қазіргі басқару жүйелерімен байланысын ашу.

Қазіргі заманғы басқару жүйелерінде билік пен этиканың үйлесімділігі маңызды рөл атқарады. Жастар арасында өзектілігі - рухани, тәрбиелік және көшбасшылық мазмұнының қазіргі заманмен үндестігі. Бұл еңбек жастардың тұлғалық дамуына, тарихи санасының қалыптасуына ықпал етеді.

Негізгі бөлім. Трактаттың авторы (Низам әл-Мүлік) Ұлы Селжұқ мемлекетінің және түркі тарихының әйгілі мемлекет қайраткері, уәзір Низам әл Мүліктің шын есімі - Хасан ибн Али ибн Исхақ ибн әл-Аббас әт-Туси. Ол Хорасан аймағындағы Тус қаласына қарасты Радкан ауылында 1018 жылдың 10 сәуірінде дүниеге келген.

Низам әл-Мүліктің әкесі Али ибн Исхақ Ғазнауилердің Тус қаласындағы әкімшілікте жұмыс істеген. Низам әл-Мүліктің анасы ол сәби кезінде қайтыс болғандықтан, оның тәрбиесімен әкесі айналысқан [1,56].

Данданакан шайқасынан кейін (1040ж) Низам әл-Мүлік Тус қаласынан Хуриджирге одан әрі Ғазнаға көшкен. Ғазнауилерден кейін Мерв қаласында билік жүргізген Чағры бейдің қызметіне кірді. Біраз уақыт бойы Белх уәліі болған Әбу Али ибн Шаданның қол астында хатшы болып жұмыс істеген. Мустафа Шахинның «Хабибус Сийер» кітабынан үзінді келтіргені бойынша Чағры бейдің Низам әл-Мүлікті Алп Арсланның қызметіне тапсырғанда: “Ол сен үшін сенімді адам болсын” дегенін жеткізеді. 1060 жылы Чағры бейдің қайтыс болғаннан кейін Алп Арсланның уәзірі болған.

Селжұқтардың басқа уәзірі - Амид ул Мулк Кундури Низам әл-Мүлікпен бәсекелестігін оның алғашқы уәзірлік кезеңдерінен көрсеткен. Низам әл-Мүліктің шынайы саяси рөлі Сұлтан Тұғрыл бейдің қайтыс болғаннан кейін басталған тақ таластан көруге болады. Алп Арслан өзінің туысы Арслан Ябғудің ұлы Куталмышпен билікке талас кезінде, Низам әл-Мүлік Алп Арсланды қолдады. Низам әл-Мүлік 1063 жылы 6 желтоқсанда ресми түрде уәзір болып тағайындалды.

Оның бірнеше лақап аттары болған. Оның бірі Аббаси халифасы берген «Қиваму Дәуле Уәддин» және «Рази Әмирул Муминин» деген құрметті лақаптар берген. Сонымен қатар, ол «Тәжүл-хазратейн», «Уәзір-и Кәбір», «Хаже Бүзүрг» және «Атабекүл-жүйүш» секілді атақтарға да ие болған. Низам әл-Мүліктің жеке белгісі — «Әлхамдулиллаһи аля ниямиһи», яғни «Алланың нығметтері үшін мадақ болсын» деген сөз болған.

Селжұқтар уәзірі Амидүлмүлк Күндүридің қызметтен алынуы және түрмеге жіберілуі Низам әл-Мүліктің биліктегі орнын нығайтты [2,228]. Низам әл-Мүлік — өте қабілетті уәзір, ал оның ықпалын шектеген Амидүлмүлктің биліктен кетуі оның жолын ашты. Низам әл-Мүлік басқаруды толық өз қолына алғаннан кейін, мемлекет ішіндегі бұрынғы ішкі тартыстарды тоқтатып, дивандарды қайтадан ретке келтіріп, мемлекеттің негізін нығайтты. 1071 жылдың 26 тамызындағы Малазгирт шайқасынан басқа барлық әскери жорықтарға сұлтанмен бірге қатысқан.

Малазгирт шайқасы алдында жеңіліс мүмкіндігін ескерген Сұлтан Алп Арслан Низам әл-Мүлікке өзінің ұлы Меликшахқа қолдау көрсетуін және өзі қайтыс болған жағдайда уәзірлік қызметін жалғастыруын аманат етіп тапсырған. Бұл аманат шын мәнінде Алп

Арсланның Меликшахты мұрагер ретінде жариялағанын білдіреді. Низам әл-Мүлік 1072 жылдың 25 қарашасында Алп Арслан қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Меликшахтың таққа отыруын қамтамасыз еткен [2,229].

Сұлтан Мәлікшах Бағдадқа жорыққа шыққанда қасында уәзірі Низам әл-Мүлік те бірге болған. Нихавенд пен Саһе (қазіргі Иран) арасындағы бір жерде, ауызашардан кейін, оның шатырына сопы кейпіндегі бір адам келіп арыз тапсырады сол уақытта батинилердің басшысы Хасан Саббахтың адамы оны қанжар сұғып өлтіреді. Ол 1092 жылы 14 қазаны қайтыс болған. Исфahanда жерленген [2,232].

Низам әл-Мүлік күшті орталықтандырылған мемлекет дәстүрін ұстанды. Ол үлкен беделге ие болып, Селжұқтар мен Бағдадатағы араб халифтерінің бірігуіне ықпал еткен. 30 жылға жақын билік жүргізіп, орталық билікті қалпына келтірді, салық жинау жүйесінде реформа жасады. Сонымен қатар, Низам әл-Мүлік мәдениет және білім саласында өз үлесін қосқан. Низамия деп аталған медреселер жүйесін құрды. Ол өз дәуірінің тарих, дипломатия, математика және астрология ғылым салаларында білімге ие болған [3,149].

Трактаттың құрылымы мен жанрлық ерекшеліктері. Низам әл-Мүлік басқару ісін әділетті жүргізген уәзір, сонымен қатар парсы тілінде саяси трактат жазғаны үшін де танымал. Уәзір бұл тәжірибесін жазбаша түрде жеткізген маңызды еңбегі - Сиясатнаме. Бұл еңбегінде мысал ретінде келтірілген оқиғалар арқылы өз ойларын білдірген. Өзінің еңбегінің басында атап өткендей 1086-1087 жылы Сұлтан Меликшах мемлекеттік басқаруға қатысты кітап жазу үшін мемлекет қайраткерлеріне жазылатын еңбегінің шеңберін белгілеп, тақырыбын нақтылап тапсырма бұйырған. 1091 жылы тапсырмаға сәйкес Низам әл-Мүліктен бөлек Тажұл-Мүлк, Әбул-Ғанаим және Мәждүл-Мүлк секілді мемлекет қайраткерлеріде өз еңбектерін ұсынған. Жазылған еңбектердің ішінде сұлтан тарапынан жоғары бағаланған.

Низам әл-Мүлік өз еңбегінің алғысөзінде Меликшахтың қызметкерлеріне: «Әрқайсыңыз мемлекетіміз туралы ой жүгіртңіздер. Қазіргі заманда жақсы емес нәрселердің не екенін, Дергах, Диван және Баргахымызда талаптарды орындай алмай жүргендерді немесе бізден жасырылған жоспарларды, бізден бұрынғы патшалар орындаған, ал бізде қамдану болмаған қандай мемлекеттік істер бар екенін қарастырыңыздар. Бұларды бізге тікелей жеткізіңіздер, ойланайық. Ашық түрде жазыңыздар, сонда дін мен дүние істерінің дұрыс атқарылуы үшін бұйрық беріп, қажетті шараларды қабылдаймыз. Ешбір нәрсе кем, бұзылған немесе Ұлы Алланың бұйрығы мен шариғатына қайшы болмауы керек, бәрі дұрыс жүргізілуі тиіс», - дегенін жеткізеді.

Еңбек бастапқыда сұлтандарға арналған кітап ретінде жазылғанымен, ол өркениет, мекемелер тарихы, ұйымдық құрылым тарихы, мемлекеттер құқығы секілді салаларда мол мағлұмат беретін, әрі тарихи құндылығы бар еңбек болып табылады. Низам әл-Мүлік бұл еңбекте тек насихат беріп қана қоймай, Селжұқ мемлекетінің мемлекеттік құрылымы, саяси, әскери, әлеуметтік, экономикалық және құқықтық жақтарының жағдайын, жұмыс істеу тәртібін, кемшіліктерін және оларды түзету жолдарын ұсынады. Бұл ұсыныстарды мысалдар мен нақты оқиғалар арқылы баяндаған. Еңбекте хикаялар мен аяттар, хадистер, қиссалар келтірілген [2,240].

Сиясатнама 51 бөлімден тұрады, олардың көпшілігі әр тарауға қатысты ғибратты әңгімелерді қамтиды:

1 бөлім Адамдар мен уақыт істері туралы; әлемнің иесі Ғияс ад дуниа ва-д-динге мадақ-оның сыры қасиеті болсын

2 бөлім Мемлекет басшыларының Жаратқанның игіліктері үшін алғыс білдіруі туралы

3 бөлім Мемлекет басшысының әділеттілік пен ізгі өмір салтына қатысты шағымдарды қарастыру туралы

4 бөлім Әмилдер, уәзірлер мен ғұламалардың істерін үнемі ақылмен бақылау туралы

5 бөлім Мукта туралы, олардың халықпен қарым-қатынасын зерттеу туралы

6 бөлім Жазалаушылар, хатибтер, мухтасибтер және олардың істерінің нәтижелілігі туралы

- 7 бөлім Әмил, қазі, шихне, раис істерін және басқару шарттарын зерттеу туралы
- 8 бөлім Шарифат пен сенім істерін зерттеу және хабардар болу туралы
- 9 бөлім Мушрифтер және олардың жеткіліктілігі туралы
- 10 бөлім Сахиб - хабарлар және патшалық істер бойынша шаралр туралы
- 11 бөлім Патшаның бұйрықтарына және сарайдан ғұламаларды жіберу туралы
- 12 бөлім Маңызды істер үшін сарайдан ғұламаларды жіберу туралы
- 13 бөлім Мемлекет пен халық игілігі үшін тыңшыларды жіберу шаралары туралы
- 14 бөлім Жеделхатшылар мен құстарды тұрақты түрде жіберу туралы
- 15 бөлім Мас және сергек күйде бұйрықтарға назар аудару туралы
- 16 бөлім Жақын вакил және оның істерінің нәтижелілігі туралы
- 17 бөлім Надимдер, вакилдер және олардың істерінің тәртібі туралы
- 18 бөлім Мемлекет басшысының ғалымдар мен данышпандардың кеңесуі туралы
- 19 бөлім Муфридтер, олардың қамтамасыз етілуі, жабдыкталуы және істерінің тәртібі туралы
- 20 бөлім Патша қабылдауында асыл тастармен безендірілген қару жарак тәртібі туралы
- 21 бөлім Елшілер мен олардың істері туралы
- 22 бөлім Тоқтау орындары жем-шөп дайындау туралы
- 23 бөлім Әскердің мүлкітік жағдайының айқындығы туралы
- 24 бөлім Әр түрлі әскер түрлерін қамтамасыз ету туралы
- 25 бөлім Сарайда әртүрлі тайпалардан келген әскер мен тұтқындағыларды ұстау туралы
- 26 бөлім Түрікмендердің ғұлам лауазымында, түркітерді соған ұқсас лауазымдарда ұстау туралы
- 27 бөлім Құлдарды қызмет кезінде қинамау және олардың істерінің тәртібі туралы
- 28 бөлім Жақындары мен басқаларының патша қабылдауы туралы
- 29 бөлім Ішімдік ішу жиналыстарының тәртібі және ережелері туралы
- 30 бөлім Құлдарды қызмет кезіндегі тұру тәртібі туралы
- 31 бөлім Әскердің қажеттіліктері мен талаптары, патша нөкерлерінің қызметі туралы
- 32 бөлім Жабдықтар, қару-жарак және жорықтық құралдарды ұйымдастыру туралы
- 33 бөлім Жоғары лауазымды тұлғаларға қателіктер мен тәртіп бұзушылықтар үшін ескерту жасау туралы
- 34 бөлім Сағатшылар мен қақпа күзетшілердің істері туралы
- 35 бөлім Патша дастарқанының жақсы ұйымдастырылуы және тәртібі туралы
- 36 бөлім Лайықты қызметкерлер мен құлдарда марапаттау туралы
- 37 бөлім Икта мукта және халық істеріне қатысты сақтық шаралары туралы
- 38 бөлім Мемлекет басшысының мемлекеттік істердегі байсалдылығы туралы
- 39 бөлім Әмір-харадж, лихтер және жазалау құралдары туралы
- 40 бөлім Патшаның Жаратқанның құлына мейірімділігі және әрбір істе ереже мен дәстүрді сақтау туралы
- 41 бөлім Лауазымдардың маңыздылығы
- 42 бөлім Бір адамға екі қызметті жүктемеу, бос жүргендерге қызмет беру, сенімді адамдарға лауазым беру, ал сенімсіздерден аулақ болу туралы
- 43 бөлім Әйелдерге қатысты, әскери шендер мен басшылардың тәртібін сақтау туралы
- 44 бөлім Патша мен исламға жау еретиктердің істерін анықтау туралы
- 45 бөлім Мездактың пайда болуы, оның сенімі және оны Нуширван Әділдің өлтірілуі туралы
- 46 бөлім Нишапурдан Рейге мұсылмандарға қарсы шыққан Сумбад Тябра және оның бүлігі туралы
- 47 бөлім Кухистанда, Иранда және Хорасанда карматтар мен батиниттердің пайда болуы туралы
- 48 бөлім Хорасан мен Мауераннахр батиниттердің көтерілісі туралы
- 49 бөлім Қазына сақтау, ереже мен тәртіпті сақтау туралы

50 бөлім Шағымданушылардың істерін қарау, әділеттілікті жүзеге асыру туралы

51 бөлім Меншік есебін бақылау және оның тәртібі мен тәсілі туралы [4,376-378].

Әр бөлімнің басында автордың өз ой пікірлерінен бөлек, мынандай хикаялар баяндалған: Мұхаммед пайғамбардың сөздеріне қатысты-22, кейбір пайғамбарларға қатысты-4, Хулафа-и Рашидинге-7, Омейялар дәуіріне-7, Аббасилерге-9, Сафевилерге-1, Саманилерге-2, Бувейхилерге-2, Ежелгі Грекияға-1, Сасанилерге-3, Ғазнауилерге-13, діни сипаттағы көтерілістерге-11, Ұлы Селжұқтарға-6 қатысты хикаялар келтірілген. Сондай-ақ, Ежелгі Грекияға қатысты-2, Сасанилерге-3, Хулафа-и Рашидинге-2, Аббасилерге қатысты ғибрат пен насихат келтірілген.

Низам әл-Мүлік бастапқыда 39 бөлім ретінде жазған, кейіннен 11 бөлім қосылған. Ол өлімінен кейін сұлтанға табыстау үшін сұлтанның жеке кітаптарын жазған хатшы Мұхаммед Мағрибге қалдырған [2, 242].

Трактат - билеушіге арналған этикалық нұсқаулықтар, саясат жүргізуге байланысты кеңестер жиынтығы болып табылады. Онда діни білім мен әділетті бола білу қажеттілігі ерекше атап өтіледі. Низам әл-Мүлік әділеттіліктің мәнін былай түсіндіреді: ол - әлсіздерді қорғау [3,149]. Енді кітаптан үзінді келтірейік. Үшінші бөлімінде «Билеуші міндетті түрде апта сайын халықтың шағымдарын қарауы тиіс, әділетсіздікке ұшырағандарды тыңдап, зұлымдық жасағандарды жазалап, халықты тікелей өзі қабылдауы керек. Халық арасында әлемнің иесі шағымданушыларды мен арыз айтушыларды апта сайын қабылдайды деген сөз тараса, онда зұлымдар қорқып, зорлық-зомбылық тоқтайды, ешкімнің әділетсіздікке баруға батылы жетпейді». Ол халықпен билеушінің тікелей байланысқанда ел арасында әділет орнайды дейді [4,16].

Низам әл-Мүліктің пікірі бойынша патша маңызды шешімдерді қабылдаудан алдын сарайдағы ғалымдар мен данышпандардан кеңесуі қажеттілігін жазады. Трактаттың 18 бөлімінде: «Билеуші қандай да бір іске кірісер алдында немесе маңызды шешім қабылдауы қажет болғанда, ол міндетті түрде ғалым мен данышпандардан, жақын адамдармен кеңесуі тиіс. Әркім өз пікірін, қажетті деп санаған ұсынысын айтуы керек, билеуші пікірлерін тыңдап, ортақ шешім қабылдайды. Шешім мен тәртіп, көрегендік- барлық ақыл иелері бір пікірге келгенде ғана пайда болады. Кеңесуден бас тарту-ақылсыздықтың белгісі» - бұл үзінді кеңес арқылы басқару принципін көрсетеді. Ол билеушінің дара шешім емес, бірлескен ақылмен әрекет ету керектігін насихаттайды [4,98].

Қызметті лайықты адамға беру туралы былай дейді: «Бір адамға екі істі жүктемеу керек. Бұл немқұрайлық пен әділетсіздікке келеді. Лауазымдарды иманы берік, мінезі көркем адамдарға ғана тапсырылуы тиіс». Низам әл-Мүлік мемлекеттік басқаруда жауапкершілік пен әділеттілікті сақтау үшін қызметті лайықты адамдарға беруді маңызын көрсетеді [4,161].

Ал 38 бөлімінде мемлекет басшысының мемлекеттік істерінде байсалдылығы туралы былай келтіреді: «Асығуға болмайды. Егер патша бір хабар естісе немесе бір нәрсе оған маңызды болса, сабыр сақтауы керек, шын жағдайда білмейінше және жалған мен шындықты ажыратпайынша шешім қабылдамауы тиіс. Екі қарсылас келіп, бір бірі туралы сөйлегенде, патша қай тарапқа бейім екенін білдірілмеуі керек, өйткені егер әділ жақ патшаның өз жағына қарсы екенін сезсе, ол қорқып ойын ашық айтпауы мүмкін, ал керісінше, жалған айтушы мен әділетсіз жақ батылданып кетуі ықтимал» - деп билеушінің әділ шешім қабылдауында асықпауын айтады [4,141].

Трактаттың аудармалары. «Саясатнаме», — деп жазады профессор Б.Н. Заходер, — «бұл маңызды саяси құжат, орталық үкіметтің ыдырауына қарсы бағытталған еңбек. «Саясатнаме» орталықтандырылған мемлекет құруға шақырып, күшті мемлекеттік мекеме, армия және басқа да бақылау құралдарын жасауға үндейді».

«Саясатнаменің» ең көне нұсқалары Ұлыбритания музейінде және Берлинде сақталған. Бұл нұсқалар 1168–69 жылдары Урмия қаласында әмір-қажып Әли Жамалиддиннің бұйрығымен көшірілген. Чарльз Шеффер 1291 жылы көшірілген басқа нұсқаны пайдаланып, еңбекті француз тіліне аударып, 1893 жылы басып шығарған. 1914

жылы Калькутта қаласында еңбектің тас баспа нұсқасы да жарық көрген. Кейіннен, 1932 жылы Тегеран қаласында Ибрагим Халхалидің қатысуымен «Саясатнаме» бес нұсқа негізінде салыстырылып, басылып шығарылған.

Б. Н. Заходер Низомулмүліктің бұл еңбегін ұзақ жылдар бойы зерттеп, 1949 жылы орыс тіліне аударып, бастырып шығарды. 1960 жылы еңбек ағылшын тілінде жарық көрді.

«Саясатнаменің» тағы бір басылымы 1989 жылы Душанбеде жарық көрді. Еңбекті басып шығарған ғалым А. Девонақұлов өзінің алғысөзінде еңбектің негізінен көркемдік маңызын жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан талдаған. Алайда, бұл басылым кейбір кемшіліктерден таза емес: еңбектің кейбір тараулары түсіріліп қалған.

«Саясатнаменің» 2010 жылғы өзбек тіліндегі аудармасына еңбектің 1932 жылғы Иран басылымы негіз етіп алынды. Кітаптың көпшілікке арналған басылым екенін ескере отырып, кейбір бөліктері қысқартылды және еңбек тілі өзбек тіліндегі баяндау мәнеріне жақындатылып берілді [5,10].

Сиясатнаменің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мен этика мәселелерімен байланысы. «Сиясатнаме» трактатындағы әділет, халыққа қамқорлық, рухани құндылықтарды үйлестіру мәселесі қағидалары Қазақстан мемлекеттік қызметшілердің Этикалық кодексінде бекітілген нормалармен тікелей үндеседі.

Низам әл-Мүлік әділеттілікке мемлекеттің тірегі деп атап: «Әділет болмаса, дүниеде тәртіп те болмайды, адамдар бір-бірімен келісімде өмір сүре алмайды.» - деп жазады [4,25]. Ал Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Этикалық кодексінің 5-бабында: «Мемлекеттік қызметшілер қоғам мүддесіне адалдық танытып, заңдылық пен әділеттілікті сақтауға міндетті.» - деп көрсетілген [6].

Халыққа қамқорлық туралы трактатта: «Егер билеуші халықтың мұң-мұқтажын ойлап, олардың шағымдарын тыңдап, жағдайын жеңілдетуге тырысса, елде тыныштық орнайды.» Ол билеушінің басты міндеті халықтың мұң-мұқтажын тыңдап, олардың жағдайын жақсартуға күш салу керек екенін көрсетеді [4,28]. Кодексте қоғамға қызмет ету туралы 3-бабында: «Мемлекеттік қызметтің мәні - қоғамның өмірлік қажеттіліктерін қамтамаыз ету және қоғамдық мүдделерді тиімді қанағаттандыру» - деп жазылған [6]. Сонымен қатар, трактатта рухани құндылықтардың маңызы ерекше айтылады: «Патшалық дінге сүйенеді, егер дін бұзылса патшалық та берік болмайды» [4,42]. Ал рухани және мәдени құндылықтар туралы кодекстің 10 - бабында: «Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік және басқа тілдерге, халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына құрметпен қарауы тиіс» - деп жазылған.

«Егер билеуші тек қана қаталдықпен басқарса, халық қорқынышта өмір сүреді, ал егер рақымшылық жасаса, тәртіп бұзылады. Сондықтан жаза мен кешірімнің арасындағы теңдікті сақтау қажет» [4,63]. Бұл ой қазіргі мемлекеттік басқарудағы құқықтық нормалар мен гуманизмнің үйлесімін көрсетеді. Әділ жаза қоғамды тәртіпке шақырады, ал рақымшылық адамгершілікті сақтайды.

Кеңешілердің рөлі туралы: «Патша жалғыз өзі барлық істі шеше алмайды. Оның жанында ақылды, адал уәзірлер болуы тиіс, олар халықтың жағдайын жеткізіп дұрыс кеңес береді» [4,78]. Бұл үзіндіде билеушінің жанындағы кеңесшілердің қоғам мен билік арасындағы байланысты қамтамасыз ететінін айтады. Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің Этикалық кодексінде де «қоғамдық мүдделерді тиімді қанағаттандыру үшін кәсібилік пен жауапкершілік» қағидаты бекітілген.

Низам әл-Мүліктің трактаты мен Қазақстанның қазіргі Этикалық кодексі арасында айқын сабақтастық бар: екеуінде халыққа қызмет ету арқылы қоғамдық тәртіпті нығайтуға бағытталған.

Қорытынды. Низам әл-Мүліктің «Сиясатнаме» атты трактаты – XI ғасырдағы саяси-философиялық ойдың ең көрнекті ескерткіші. Бұл еңбек тек Селжұқ мемлекетінің басқару тәжірибесін сипаттап қана қоймай, билеушілерге арналған саяси-этикалық кодекс ретінде де қызмет атқарды. Трактаттың мазмұны мен құрылымы билік пен қоғам арасындағы

үйлесімділікті қамтамасыз етуге бағытталған. Әділеттілік, кеңес, жауапкершілік, дін мен мемлекет бірлігі – еңбектің өзегін құрайтын басты ұстанымдар.

Низам әл-Мүлік әділеттілікті әлсіздерді қорғау деп түсіндіреді. Ол билеушінің халықпен тікелей байланысын, шағымдарды тыңдауын және әділетсіздікті жоюын басты міндет ретінде көрсетеді. Бұл қағида қазіргі заманғы басқару жүйелерінде де өзектілігін жоғалтпайды. Әділетсіздікке қарсы күрес – мемлекеттің тұрақтылығы мен халықтың сенімін сақтаудың негізгі шарты.

Трактаттағы тағы бір маңызды идея – кеңес арқылы басқару. Билеуші шешім қабылдаудан бұрын ғалымдар мен данышпандардың пікірін тыңдауы тиіс. Бұл ұстаным қазіргі демократиялық басқару жүйелеріндегі кеңесші органдардың, парламенттің және сарапшылардың рөлін еске түсіреді. Низам әл-Мүлік билеушінің дара шешім емес, ортақ ақылға сүйенген шешім қабылдауын насихаттайды.

«Сиясатнаме» еңбегінің тәрбиелік және идеологиялық қызметі ерекше. Ол билеушілерге ғана емес, жастарға да үлгі боларлық құндылықтарды дәріптейді. Әділеттілік, жауапкершілік, дінге құрмет, халыққа қамқорлық – бұл қағидалар бүгінгі күннің де рухани-адамгершілік негізін құрайды. Жастардың тарихи санасын қалыптастыруда трактаттың орны айрықша.

Низам әл-Мүліктің мемлекет басқарудағы тәжірибесі қазіргі Қазақстандағы мемлекеттік қызмет пен этика мәселелерімен үндеседі. Мемлекеттік басқарудағы ашықтық, әділеттілік, халықпен байланыс – бүгінгі күннің басты талаптары. Осы тұрғыдан алғанда, «Сиясатнаме» еңбегі тарихи дерек қана емес, қазіргі заманғы басқару мәдениетіне сабақ боларлық құнды мұра.

Қорытындылай келе, Низам әл-Мүліктің «Сиясатнаме» трактаты – билік пен қоғам арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін саяси-этикалық кодекс. Оның мазмұны мен идеялары бүгінгі күнге дейін өз маңызын сақтап келеді. Бұл еңбек жастардың рухани дамуына, тарихи санасының қалыптасуына ықпал етіп, қазіргі заманғы басқару жүйелеріне бағыт-бағдар бере алады. Сондықтан «Сиясатнаме» – өткеннің ғана емес, бүгінгі және болашақтың да құнды саяси-философиялық мұрасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Muharrem K. Büyük Selçuklu devleti vezîri ve türk tarihînin önemli devlet adamlarından Nizâmü'l-Mülk (1018-1092). İstanbul üniversitesi. İstanbul, 2018. -53-81s
2. Mustafa Ş. Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092). History Studies, 2013. -225-245 s
3. Овлягулыев М., Солтанмуратов Г., Низам-ал Мульк и его культурное наследие. Международный научный журнал «Символ науки», 2025. -148-149 с
4. Сиясатнаме. Книга о правлении визиря XI столетия Низама аль-Мулька. Пер., введ. и примеч. проф. Б.Н.Заходера. Москва, 1949. -383 с
5. Сиёсатнома. Низомулмулк. Холмуродов Ш.(Ред.) Таржима ва сўзбоши Воҳид Ш., Эркинов А. Тошкент, 2010. -242 б
6. Этический кодекс государственных служащих Республики Казахстан. <https://adilet.zan.kz/rus>

REFERENCES

1. Muharrem K. Büyük Selçuklu devleti veziri ve Türk tarihinin önemli devlet adamlarından Nizâmü'l-Mülk (1018–1092). İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 2018. – 53–81 s.
2. Mustafa Ş. Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018–1092). History Studies, 2013. – 225–245 s.
3. Ovlyagulyev M., Soltanmuradov G. Nizam-al Mulk i ego kul'turnoe nasledie. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Simvol nauki», 2025. – 148–149 s.

4. Siyasatname. Kniga o pravlenii vizirya XI stoletiya Nizama al'-Mulka. Per., vved. i primech. prof. B.N. Zakhodera. Moskva, 1949. – 383 s.
5. Siyosatnoma. Nizomulmulk. Kholmurodov Sh. (Red.) Tarjima va so‘zboshi Vohid Sh., Erkinov A. Toshkent, 2010. – 242 b.
6. Eticheskiy kodeks gosudarstvennykh sluzhashchikh Respubliki Kazakhstan. [Elektron resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus>

Джандарбаев Ербол Ерғазыұлы

PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қаласы.)
e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКОЛОГИЯҒА ЖАСАҒАН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация.

Бұл мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Нәзір Төреқұловтың саяси, мәдени және лингвистикалық қызметі қарастырылады. Оның Түркістан Республикасындағы мемлекеттік және партиялық қызметінен бастап, Мәскеуде Орталық Атқару Комитетінде атқарған жұмыстары, ұлттық тіл саясатын дамытудағы рөлі мен латын әліпбиін енгізу жұмыстары жан-жақты талданды. Мақаланы жазу барысында Нәзір Төреқұловтың «Темірқазық», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» басылымдарда жарияланған мақалалары, «Жат сөздері туралы» еңбегі, сонымен қатар Ресей Ғылым академиясы мұрағатындағы материалдар және съездер мен пленумдарда жасаған баяндамалары пайдаланылды.

Нәзір Төреқұлов Мәскеудегі баспа жұмыстарын ұйымдастырушылық қызметі, «Шығыс тілдерінде әдебиеттер баспасы», өзі құрған «Темірқазық» журналы сынды баспалар арқылы түркі халықтарының мәдениеті мен руханиятын дамытуға зор үлес қосқандығын көрсетеді. Сондай-ақ Нәзір Төреқұлов ұлттық тілдің сақталуы мен дамуына, халықтың сауатын ашу, білімі мен мәдени жаңғырту және лингвистикалық көзқарасын, жазу мәселелерін ғылыми негізде қарастырып, қазақ қоғамындағы рухани бостандықты үгіттеген ойлары талданды. Мақалада оның мәдени және саяси атқарған қызметіне, ұлттың өркениеттік дамуына ықпалы, латын әліпбиін көшу мәселесіндегі рөліне, түркі халықтарының тілі мен мәдениетінің тұтастығын сақтау мәселелеріне баға берілді. Нәзір Төреқұлов саяси қайраткер ғана емес, жазушы-публицист, мәдениет жаңартушы, ұлттық идеяның теоретигі және тіл реформаторы ретінде көрсетілді. Оның шығармашылығы мен еңбектері түркі халықтарының мәдени тұтастығы сақтау, ұлттық дербестікпен, білім мен ғылымды нығайту арқылы рухани жаңғырудың маңызды тарихи қадамы екендігі анықталды.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, латын әліпбиі, түркі халықтары, баспа ісі, ұлттық тіл, тіл реформасы, ұлттық сана.

Джандарбаев Ербол Ергазыевич

PhD докторант, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа
Ахмета Ясауи (Казахстан, город Туркестан)
e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

ВКЛАД НАЗИРА ТОРЕКУЛОВА В ТЮРКОЛОГИЮ

Аннотация.

В этой статье рассматривается политическая, культурная и лингвистическая деятельность Назира Торекулова в 20-30-е годы ХХ века. Его работа в Центральном Исполнительном Комитете в Москве, начиная с государственной и партийной деятельности в Республике Туркестан, роль в развитии национальной языковой политики и внедрение латинского алфавита. В ходе написания статьи использованы статьи Назира Торекулова, опубликованные в изданиях «Темирказык», «Енбекши казах», «Ак жол», труд «Жат сөздері туралы», а также материалы из архива Российской академии наук и доклады на съездах и пленумах.

Назир Торекулов через организационную деятельность московских издательств, «Издательство литературы на восточных языках», созданный им журнал «Темирказык» демонстрирует большой вклад в развитие культуры и духовности тюркских народов. Кроме того, Назир Торекулов на научной основе рассмотрел вопросы сохранения и развития национального языка, просвещения населения, образования, культурного возрождения и лингвистического мировоззрения, письменности, проанализировал идеи пропаганды духовной свободы в казахском обществе. В статье была дана оценка его культурной и политической деятельности, влиянию на цивилизационное развитие нации, роли в вопросах перехода на латиницу, сохранения целостности языка и культуры тюркских народов. Назир Торекулов был представлен не только как политический деятель, но и как писатель-публицист, культурный новатор, теоретик национальной идеи и языковой реформатор. Его творчество и труды являются важным историческим шагом духовного возрождения через сохранение культурной целостности тюркских народов, укрепление национальной самостоятельности, образования и науки.

Ключевые слова: Назир Торекулов, латинский алфавит, тюркские народы, издательское дело, национальный язык, образование, языковая реформа, национальное сознание

Dzhandarbayev E.

PhD student, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi
(Turkestan, Kazakhstan)
e-mail: erbol.zhandarbayev@iuth.edu.kz

NAZIR TOREKULOV'S CONTRIBUTION TO TURKOLOGY

Abstract.

This article examines the political, cultural and linguistic activities of Nazir Torekulov in the 20-30s of the twentieth century. His work in the Central Executive Committee in Moscow, starting with state and party activities in the Republic of Turkestan, the role in the development of national language policy and the introduction of the Latin alphabet. During the writing of the article, articles by Nazir Torekulov, published in the publications Temirkazyk, Enbekshi Kazakh, Ak zhol, the work Zhat sozder turaly, as well as materials from the archive of the Russian Academy of Sciences and reports at congresses and plenums, were used.

Nazir Torekulov through the organizational activities of Moscow publishing houses, the Publishing House of Literature in Eastern Languages, the Temirkazyk magazine created by him demonstrates a great contribution to the development of the culture and spirituality of the Turkic peoples. In addition, Nazir Torekulov on a scientific basis considered the issues of preserving and developing the national language, educating the population, education, cultural revival and linguistic worldview, writing, analyzed the ideas of promoting spiritual freedom in Kazakh society. The article assessed his cultural and political activities, influence on the civilizational development of the nation, role in the transition to the Latin alphabet, preservation of the integrity of the language and culture of the Turkic peoples. Nazir Torekulov was presented not only as a politician, but also as a writer-publicist, cultural innovator, theorist of a national idea and language reformer. His work and works are an important historical step of spiritual revival through the preservation of the cultural integrity of the Turkic peoples, the strengthening of national independence, education and science.

Keywords: Nazir Torekulov, Latin alphabet, Turkic peoples, publishing, national language, education, language reform, national consciousness

Kipicne

1920 жылдардың басында Түркістан Республикасындағы билік әліде толық қалыптаспағандықтан коммунистер мен орардың өкілдерінің үстемдігі басым болды. Осы тұста Түркбюро мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің жұмыстарын жүргізу мақсатында жергілікті ұлт өкілдерін билікке тартуға қабылданған шешімнің негізінде Нәзір Төреқұлов, Қайғысыз Атабаев сынды қайраткерлер жетекші лауазымдарға таңайындалып, ұлттық мүддені қорғауға жұмыс жасауға кірісті. Мәскеудің саяси үстемдігі сақталғандықтан ұлт мәселесі шешімін таппады. Орталық бақылау мен партиялық бақылау шынайы дербестікке жол бермегендіктен Түркістан автономиясы формалды сипатқа ие болды. Нәзір Төреқұлов Түркістан Орталық Атқару Комитетінде төрағалық қызмет атқарған жылдары құрылған жаңа өкімет пен діннің ықпалдастығын мейлінше мәмілеге келтіру жолында жұмыстар жүргізген, оның батылдығы мен көрегенділігінің айқын ірі істерінің бірі, республикада барлық ұйымдарда демалыс күнін жексенбіден жұма күніне ауыстыру ұйғарымына қол қоюы.

Нәзір Төреқұловты Түркістандағы ұлттық тілдердің тағдыры алаңдатпай тұрмады. Тұрғылықты этностардың тілдері мемлекеттік деігейге көтерілгеніне, іс қағаздардың жергілікті халықтардың тілінде жүргізілуі, ұлттардың өз тілдерінде мектептер саны мен кітап баспаларының жіне бұқаралық ақпарат құралдары қатарының өсуіне риза болды. Алайда күн санап өсіп келе жатқан Түркістан Республикасының өмірі ұзаққа созылмады, төрт жылға жуық ғана өмір сүрді. Бұған Республиканың негізгі бөлігін құраған ұлттардың саяси басшыларының өзара келіспеушіліктері мен араздастықтары себеп болды. Әр ұлттардың ірі тұлғалары дербес республика болуға, онда әр қайсысы басшы болып билік жүргізуді көздеді. Мұндай жағдай әрине Мәскеудегі одақ басшыларының шовинистік ойларына сәйкес келді. Түркістан республикасы 1922 жылдың соңында таратылды.

Мәскеуде 1922 жылдың шілде айында өткен Бүкілресейлік партия XI конференциясына Нәзір Төреқұловтың қатысуы оның мемлекеттік қайраткер ретінде және саяси беделінің жоғары екендігінің дәлелі. Конференцияға Түркістан өлкесінің делегаты ретінде шақырылуы Нәзір Төреқұлов бүкілодақтық деңгейдегі қызметінің бастауына айналған оқиға болды. Мұнда ол Мәскеу басшылығына Түркістандағы жағдайды, ұлт саясатын, жергілікті кадрларды билікке қатыстыру, мәдинет пен білімді дамыту және ұлттар тілінде баспа істерін кеңінен жүргізуді жеткізді. Осы жылы Нәзір Төреқұлов Мәскеуге шақырылып, Түркістан бюросының (Түркбюро) мүшесі болып бекітілді. Түркбюроның негізгі мақсаты – Түркістан Республикасындағы партиялық және мемлекеттік саясатты үйлестіру, орталықтың шешімдерін аймақтарға жеткізумен қатар түркі халықтарының мәселелерін шешу. Осыдан соң ол КСРО Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК) мүшелігіне сайланып жоғарғы мемлекеттік басқару құрылымына енді. Сол кезеңдегі қазақ зиялыларынан Мәскеуде қызмет атқарған санаулы тұлғалардың бірі ол Нәзір Төреқұлов.

КСРО Шығыс Халықтары Орталық Баспасын (Центриздат Народов Востока) 1922 – 1928 жылдары басқарып, төрағалық қызмет атқарған кезеңде бүкіл Кеңес Одағы халықтарына арналған көптілді әдебиеттердің басылып шығуына жетекшілік жасады. Осында баспа ісін орталықтандырып, түркі тілдерінде оқулықтар, кітаптар, газет-журналдар шығуына баса назар аударды.

Өзектілік. Нәзір Төреқұловтың осы тұста ұлттық мәдениет пен тілді дамыту мәселелері және баспа ісін ұйымдастыру мен латын әліпбиін енгізу, ұлттық тіл саясатын қалыптастырудағы қызметі түркі тілдес халықтардың тілдік, мәдени және білім беру реформаларының бастауы екенін көрсетеді. Мақалада оның мәдени және саяси қызметін, ғылыми еңбектерін және публицистикалық шығармаларына салыстырмалы талдау жасау арқылы ұлттық сана, рухани және мәдени бірліктің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі кездегі мәдени даму, білім беру мен ақпараттық кеңістік мәселелері, тіл саясаты қоғамда өзекті болғандықтан Нәзір Төреқұловтың идеялары мен тәжірибесі ғылыми, практикалық, тарихи жағынан мағыздылығын сақтайды. Оның қызметі мен шығармашылығы тек қазақ

халқының ғана емес бүкіл түркі халықтарының мәдени, саяси және тілдік жаңғыру процесін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мақсаты. XX ғасырдың 20 – 30 жылдарында Нәзір Төреқұловтың мәдени, лингвистикалық және саяси қызметтерін талдау арқылы оның түркі тілдес халықтардың мәдениетін, тілін және рухани дамуын жаңғыртудағы рөлін айқындау, сондай-ақ мақалада оның баспа ісін кеңінен жандандыруы мен публицистикалық шығармалар арқылы ұлттық сана мен мәдени тұтастықты нығайтуда, латын әліпбиін енгізуде, ұлттық тіл саясатын орнықтыруда тарихи маңыздылығын көрсетуге бағытталған. Мақала қазіргі кезеңдегі білім беру реформаларын, мәдени және тілдік саясатты түсінуде тарихи контекст ретінде бағалауға мүмкіндік береді. **Міндеттері.** Нәзір Төреқұловтың Мәскеудегі мемлекеттік және партиялық қызметін талдау. Оның баспа ісін жүргізудегі қызметін, «Темірқазық» журналы мен «Шығыс тілдерінде әдебиеттер баспасын» құруыдығы рөлін зерттеу. Нәзір Төреқұловтың латын әліпбиен енгізу мен ұлттық тіл саясатын дамытудағы көзқарастары мен ұсыныстарын қарастыру. Оның публицистикалық және ғылыми еңбектері арқылы ұлттық сана, тіл мен мәдениет мәселелерін талдау. Түркі тілдес халықтардың мәдени және рухани бірліктерін, білімдерін дамытудағы рөлін айқындау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Нәзір Төреқұлов мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат, публицист, түрколог-ғалым. XX ғасырдың басы түркі халықтарының тарихы үшін айрықша орын алады. Осы кезде патшалық империяның ыдырап, құлап жіне кеңестік биліктің орнығып, ұлттық мәдениет және тіл саясатына елеулі өзгерістер жасады. Түркі халықтардың әдебиеті, жазуы, оқу ағарту жүйесінің жаңа кезеңінің бастауы болды. Осы тұста Нәзір Төреқұловтың жасаған қызметі мен атқарған жұмыстарының маңыздылығы өте жоғары бағаланды. Мақаланы жазу барысында мұрағаттық пен баспасөздік деректерді пайдалана отырып Нәзір Төреқұловтың «Темірқазық», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» сияқты мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары мен архивтік материалдар негізге алынды. Сонымен қатар 1926 жылы жарық көрген «Жат сөздер туралы» еңбегі, латын әліпбиіне арналған баяндамалары дереккөз ретінде қаралды. Ол латын графикасын қолдауда түркі халықтарының бірігуін, ұлттық мәдениеттің жаңғыртудың және жаһандық өркениетке ілесудің негізі екенін білді. Ол тек саяси қайраткер ғана емес мәдениетті жаңғыртушы және тіл реформаторы ретінде тарихта аты қалды.

Нәзір Төреқұловтың жазған мақалалары мен жасаған баяндамаларының негізгі ұстанымы мен тұжырымы тіл, мәдениет пен ұлттық сана мәселелерін қозғады. Тілдің терминологиялық өзгешеліктері мен публицистикалық стильдік элементтері талданып, оның идеологиялық бағыты мен ойлау жүйесі қарастырылды. Исмайл Гаспаралы, Садриддин Айни және Ахмет Байтұрсынұлы сынды тұлғалардың көзқарастарымен саластырғанда Нәзір Төреқұловтың ұстанымның өзгешелігі мен жаңашылдығы анықталды. Осы әдіс арқылы оның тіл мен мәдени реформаға қосқан үлесі түркі халықтарының ортақ үрдістарімен салыстырмалы түрде талданды. Мақалада Нәзір Төреқұловтың латын әліпбиін енгізу, мәдениетті дамыту, ұлттық тіл мен рухани еркіндік ойларының теориялық атары мен идеологиялық мәні анықталды. Ол «тіл – ұлттық рух» деген ойы мен жаһандық даму тұжырымдары қазіргі заманмен байланыстырылып қарастырылды.

Басты дерек ретінде Ыбырай қажы Исмайл мен Сәрсенбек Сахабаттың құрастыруымен Алматы «Ел шежіре» баспасынан 2007 жылы жарыққа шыққан Нәзір Төреқұловтың «Көп томдық шығармалар жинағы» алынды. Мұнда Нәзір Төреқұловтың өз еңбектері мен мақалалары: Темірқазық журналы 1923 жылы №1 санында жарияланған «Күншығыс баспа сөзі басқармасынан» мақаласы, 1926 жылы баспадан шыққан «Жат сөздер туралы» атты еңбегі, «Еңбекші қазақ» газетінде 1924 жылы №223 санында жарияланған «Қазақ съезінде латын қарпі», «Ақ жол» газетінің 1924 жылы №465 – 466 сандарында «Біз не дедік» мақаласы жарыққа шыққан, «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылы №206 санында жарияланған «Латын әрпін алу тартысының жаңа бет аласы» мақалалары қаралды. Ғылыми және

мұрағаттық дереккөздер ретінде Нәзір Төреқұловтың 1926 жылы Баку съезінде, 1928 жылы Ташкент пленумнан кеңестік кезеңдегі тіл реформасы мен ұлттық саясатқа қатысты құжаттар мен съезд материалдары, 1927 жылы жасалған «Түркі халықтары үшін латын әліпбиінің мәселесі» атты баяндамасының стенограммасы қарастырылды. Жоғарыда аталған әдістер мен материалдар Нәзір Төреқұловтың түркі мәдени кеңістігіндегі орны мен тарихи маңыздылығын, тұғалық болмысын жан-жақты әрі терең зерттеуге мүмкіндік береді [1].

Талдау мен нәтижелер

Нәзір Төреқұлов Мәскеудегі қызметі барысында түркі халықтарының мәдени мұралары зерттеу мен оларды аударуға жұмыс жасады. Мәскеуде оның бастамасымен «Шығыс тілдерінде әдебиеттер» баспасы құрылып түркі тілдес халықтардың тіліндерінде (қазақ, өзбек, татар, башқұрт) еңбектер жарық көрді. КСРО Орталық Атқару Комитетіне (ЦИК) мүшелікке сайланғаннан соң кеңес одағының мемлекеттік басқару құрылымына енді. Мәскеудегі қызметі Нәзір Төреқұловты тіл саясаты мен латын әліпбиіне көшу мәселесімен белсене айналысуға мүмкіндік берді. Онда «Күншығыс халықтарының Орталық баспасында» бас редактор қызметін атқарып, түркі халықтарының мақал-мәтелдері мен жұмбақтарын жинақтап бастырды. Қазақ, башқұрт, өзбек, татар зиялыларын баспа ісіне тартып ұлттық әдебиеттің өркендеуіне жағдай жасады. Ол барлық одақтық деңгейде баспа жұмыстарын ұйымдастырып қана қоймай ұлт тілдері мен жазуларын жүйелеудің ғылыми және практикалық тұрғысынан негіздеген мәдени реформатор ретінде танылды.

Ұлт істері халық комиссариаты жанынан 1922 жылы желтоқсан айында құралған Шығыс Орталық баспасы – Кеңес өкіметі тұсындағы ұлт саясатының негізгі мәдени тетігіне айналды. Шығыс Орталық баспасын ұйымдастырумен қатар басқаруда Нәзір Төреқұлов шешімі рөл атқарды. Баспаның жұмыстарын жүргізу арқылы орыс емес халықтардың оқулықтары мен кітаптарын шығаруды жүйелеп, ұлттық мәдениетті дамытудың маңызды құралын жасады. Бұл қызмет Нәзір Төреқұловтың әкімшілік басшы немесе мықты саясаткер ғана емес, ғылыми ой мен тәжірибені ұштастырған шығармашыл тұлға болғанын көрсетеді. Ол көп тілді меңгерген ғалым ретінде – әртүрлі ұлт тілдерінің ерекшелігін ескеріп, барлығына ортақ лингвистикалық және баспагерлік саясатының негізінің қалыптасуына мүмкіндік жасады [2, 117].

Түркі халықтарының рухани өміріне ықпал еткен зиялы қайраткер ол Нәзір Төреқұлов. Түркі тілдерінде жарияланған еңбектерге редакторлық жасап, әдеби шығармаларға кіріспе жазыған ол сол дәуірдің ғылыми ой-өрісі мен баспа мәдениетінің қалыптасуына елеулі үлес қосты. Оның Садраддин Айнидің «Бұқар революционерлері» атты еңбегіне жазған алғы сөзі де түркі халықтарының әдеби сабақтастығын тереңдетті. 1923 жылы Темірқазық журналы Нәзір Төреқұловтың бастамасын жарық көрді. Журнал қазақ әдебиетінде сын жанрының дамуын мақсат етті. Сәбит Мұқановтың айтуынша, оның сын мақалалары қазақ әдебиетіндегі алғашқы кәсіби сын үлгілері болды.

«Темірқазық» журналының №1 санында Нәзір Төреқұловтың «Күншығыс баспасөз басқармасынан» атты мақаласында ұлттың жаңғыруы мен дамуында, білім мен өнердің маңыздылығын айқындап көрсетеді. Халықтардың дербестігі мен теңдігі саяси ұрандармен емес алдымен білімнің, мәдениеттің, ұлт санасы деңгейінің көтерілуімен іс жүзеге асатындығын анықтайды. Ол қоғамдағы кемшіліктерді нақтылай отырып, Күншығыс елдерінің надандығын, білімсіздігін, әлсіз баспасөзі мен рухани тоқырау қауіптілігін сын көзбен бағалайды. Оның ойынша саяси автономия алу халықтың дамуы үшін жеткіліксіз – рухани және интеллектуалды кемелдену арқылы нағыз тәуелсіздікке жетеге болатындығы. Осы ойы баспасөздің ерекше маңыздылығын жеткізеді. «Темірқазық» журналының шығуы қоғамға ой салу, елдегі кемшіліктерді көрсетумен халықты мәдени, рухани жаңғыруға шақыру болды. Нәзір Төреқұловтың ойынша, әдебиет пен баспасөз – халықтың айнасы, ал елді алға жетелейтін күш – сауатты, оқыған, саналы азаматтар. Оның бұл еңбегі 1920 жылдарындағы бүкіл түркі қоғамының әлеуметтік саяси дамуына, ұлттық сананың қалыптасуынан арналған ағартушылыққа насихаттайтын мақала болды [3, 27].

Баспа ісіндегі ұйымдастырушылық қызметі Нәзір Төреқұловты тіл мен жазу реформасының алқынғы қатарлы қайраткерлерінің біріне айналдырды. Түркі халықтарының сауатын ашып, арттыруда, мәдениет пен білімді дамытуда, жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарында айрықша қолдады. 1920 жылдары өткен талқылаулар мен съездер – ұлттық жазуды жаңғыртуда, түркі халықтарының мәдениеті мен рухани кеңістікке біріктірудің тарихи кезеңі болды. «Еңбекші қазақ» газеттеріндегі мақалаларында сипаттағандай – тек әліпбиді ауыстыру ғана емес халықтың ана тіліндегі білімі мен ой бостандығын қалыптастыра отырып рухани жаңғыруға жол бастау.

Тіл – Халық рухының өзегі, ұлттың жаны, мемлекеттің тірегі. Бұл Нәзір Төреқұловтың саяси қызметінің қағидасы мен өмірлік ұстанымдарын нақтылай түседі. Тіл мен діл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттық болмысты сақтауда негізгі күш деп білді. Ол «әр халықтың өз феномендік жүйесі, өз жазуы бар» деген ой түйуі – ұлттық тіл саясатының саяси әрі ғылыми тұрғыдағы терең ой тұжырымы. Осы көзқарасы Исмаил Гаспаралының ұсынған «барлық түркі халықтары ортақ бір әліпбиде сөйлесін» деген идеясына қарсы болғанымен, ол түркі халықтарының рухани еркіндігін, тілдік ерекшелігін сақтауды мақсат етті. XX ғасырдың алғашқы ширегінде кеңестік билік түркі тілдес халықтардың бірлігінен қауіптеніп, әдейі жеке-жеке республикаларға бөліп, тілдік тұтастықты ыдыратуға тырысты. Осылай Тәжікстанның 1924 жылы Өзбекстанның құрамында автономия ретінде болуы, 1929 жылы бөлініп шығуы тіл мен ділдің саяси шешімдердегі негізгі рөл атқаратындығын дәлелдейді. Тілі бөлек халықтың тағдыры да бөлек болатындығын тарихи тұрғыдан көрсетті [4, 222].

Нәзір Төреқұловтың ұлтқа деген адалдығы мен түркі әлемінің руханиятына жанашырлығы – оны саяси қайраткер ғана емес ұлттық идеологияның бастамашысы дәрежесіне көтерді. Түркі халықтарының геосаяси тұтастығын қолдаған ол, түркі тілдес халықтардың мәдени дербестігі мен тілдік ерекшелігін сақтауды басты мақсат етті. Нәзір Төреқұловтың көзқарасы қазіргі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпай: тіліне айрылған ұлт – болмысынан айрылған ұлт деген ойды қозғайды. Ұлттық мемлекеттің іргесінің босауы тіл мен ділдің бірлігінің болмауында, ұлттық тіл - мемлекеттіліктің іргесі, рухани еркіндіктің негізі деп тұжырым жасайды.

Нәзір Төреқұловты – әдебиет сыншысы, ғалым, тіл жанашыры және саяси ойшыл ретінде, көпқырлы тұлғалығын ашып көрсетеді. 1924 жылы Мәскеуде қазақ жастарының жиынында Нәзір Төреқұлов Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы бойынша баяндама жасап, оны талдап, өз көзқарасын білдіреді. Ол өмірден әдебиетті, саясаттан әдебиетті бөліп қарастыруға болмайтындығын айқындап, «саясатсыз әдебиет болмайды» деген түйінге тоқталады. Бұл сол кезеңдердегі идеологиялық жағдайды дұрыс бағамдай алып, әдебиетті қоғам дамуының негізі ретінде көргенін білдіреді. Ол жастарды саяси ұрандарға ермей, сынып тұрғыдан ойлауды насихаттаған. Нәзір Төреқұловтың лингвистикалық көзқарасын айқындайтын қыры, тіл мәселесіне арнаған ғылыми еңбегі ол 1926 жылы жарыққа шыққан «Жат сөздер туралы» кітабы. Мұнда қазақ тілінің өркендеуіндегі кірме сөздерді ғылыми тұрғыдан қарастырып жаңа терминдерді қосу мен бейімдеудің нақты жолдарын ұсынған. Ол осы еңбегі арқылы сыртқы ықпалдан тілді оқшауламай, керісінше заманына сай байытып, жетілдіре түсі керек деген жаңашыл бағытты көрсетеді. Нәзір Төреқұлов тіл мен ғылымның дамуы өз ара байланысты екендігін түсініп, қазақ тілін ғылым мен техника тіліне ұштастыруды ойға алған және көтерген алғашқы тұлғала. Оның «тілге мәдениеттер ықпал етеді, бірақ – сол ықпалды дұрыс игере білу» деген ойы – бүгінгі күнде тіл саясаты үшін де өте өзекті [5, 20-21]

1924 жылыдың 2 маусымында «Еңбекші қазақ» газетінің №223 санында «Қазақ съезінде латын қарпі» атты мақаласында қазақ зиялылығының Орынбор қаласында өткен съезде латын әліпбиіне көшу мәселесін талқылағандықтары баяндалады. Съезд барысында араб графикасын жақтап, оның қазақ тіліне бейімділігі мен үйренуге ыңғайлы екенін Ахмет Байтұрсынұлы айтып қорғаған болса, Нәзір Төреқұлов латын әріпінің баспа жқмысында, үнем мен техника жағынан қолайлылығын көрсеткен. Бұл талас қызу талқыланып, басым

дауыспен латын әліпбиін жақтаушылар жағына шешіліп, Қазақ оқу комиссариатына қарауына жіберіледі. Бұл – қазақ жазуының жаңа бетбұрыс кезеңі, ұлттың мәдени және техникалық жаңару жолындағы қиын таңдау екендігін айғақтайды. Мұндағы пікірлер мен талас тартыстар қазақ зиялы өкілдерінің өркениеттік бағытта терең ойлары мен ұлттың болашағына, әліпбидің ұлттық сана мен өркениет арасындағы байланысын нақтылып берді.

1924 жылы тамыз айының басында «Ақ жол» газетінің №465-466 сандарында жарияланған «Біз не дедік» атты мақаласында латын әліпбиіне көшудің төрт негізін ұсынады.

1. Экономикалық тиімділік: Газетерге араб әріптерін басу үшін 15 пұт әріп керек болса, латын әріптерінен бар болғаны 2-2,5 пұт жететіндігін нақты дәлелдермен көрсетеді. Әріптерді теру барысындағы айырмашылықтарды айқындап – араб әріпін теруші үш мың әріп терсе, латын әріптерімен жұмыс жасаушы жеті мың бес жүз әріп тере алады. Осылай баспа ісін арзандатып, баспа өнімін халыққа қол жетімді етудің нақты жолын көрсетеді. **2. Әкімшілік және техникалық артықшылығы:** Кеңсе мен телеграф ісін жеңілдету, қазақ тіліне жазу машинкасын бейімдеу, Еуропаның баспа техникасын пайдаланудың тиімді мүмкіндігі. Ол латын әліпбиі – техникалық ықпалдасу мен заманауи мемлекеттік басқарудың кілті екендігін анықтап береді. **3. Педагогикалық және мәдени пайда:** Жаңа әліпбиді пайдалану арқылы Кеңестік Қазақстандағы жаппай сауат ашу саясатын жүргізіп, оқу – жазу ісінің жеңілдейтіндігін, сауат ашу жұмыстары жылдам жүретіндігін айтады. **4. Халықаралық тәжірибе:** Түркия елі мен Әзірбайжан, Татар, Башқұрт халықтарының латын әліпбиіне бет бұрғандарына мысал келтіре отырып, қазақ қоғамының олардан қалмауын көздеп дәлелдейді.

Нәзір Төреқұлов бұл реформаны кезең-кезеңімен жүргізуді ұсынады. 5-10 бет латын әліпбиімен жазылған мәтіндерді бастауыш сынып оқулықтарының соңына қосуды, басылымдарды аралас әріптермен шығарып 20-30 жыл көлемінде бірте-бірте жаңа жазуға көшу тиімді екендігін ойлады. Мұның идеялық негізі – ұлттық жаңғыру мен мәдени өркендеуге үндеді. Ол, «Білім иелері! Оқытушылар! Жастар! Жаңа әліпбиді ойланып, тексеріп, қарап көріңіздер!» - деп қазақ қоғамын, зиялы қауымда, жастарды ғылым мен білім жолына, еркін ойлауға, жаңашылдыққа шақырды. Нәзір Төреқұловтың бұл еңбегі латын әліпбиін насихаттап қана қоймай, ұлт санасы мен өркениет арасындағы байланысты ашқан стратегиялық тұжырымдық ойы болды. Қазақ халқының ескі жүйеден арылып, білім мен техникаға негізделген жаңа мәдени өркениетке шығуға шақырады [6, 378-380].

1927 жылы 8 қыркүйекте «Еңбекші қазақ» газетінің №206 санында «Латын әрпін алу тартысының жаңа бет аласы» атты мақаласында Нәзір Төреқұлов қазақ қоғамының латын әліпбиін қабылдауы жаңа кезеңге бет бұру мәселесі баяндалады. Баяғыдай латын әрпіне қарсы пікірталастар мен ескі ұстанымдар бәсеңдеп, мәдени жаңғыру мен кеңестік идеологияның басымдыққа ие бола бастағанын көрсетеді. Ол латын әліпбиіне көшу – уақыттың талабы екендігін, мәдениет пен техниканың дамуының кепілі деп түсіндіреді. Ал араб графикасын қолдайтындар «ескіліктен шыға алмай қалғандар» ретінде сыналды, латынды әліпбиін жақтаушылар ұлттың сауатын ашу, баспа жұмысын оңайлату және түркі халықтарының мәдени тұтастығын күшейтудің құралы ретінде қарастырылды. Мағаладағы түпкі түйін – латын әліпбиі ұлттың дамуының жаңа асуы, қазақтың білімі жүйесі мен мәдениетін заман талабына сай жаңғыртудың тарихи қадам болуында [7, 82-84].

Шығыс баспасындағы қызметінің алғашқы күнінен-ақ Нәзір Төреқұлов әліпби мәселесіне ерекше ықылыс қойды. Түркі халықтарының жазу жүйесін жетілдіру саяси және мәдени жағынан өте маңызды жұмыс деп білді. 1927 жылы 12 қарашада «Түркі халықтары үшін латын әліпбиінің мәселесі» атты баяндама стенограммасы (Ресей Ғылым Академиясының мұрағатында сақталған) – жоғарыдағы айтылған мәселелермен айналысуы ғылыми, әрі ұйымдастырушылық қызметінің дәлелі. Осы баяндамаға белгілі лингвистер Диманштейн, Васинин, Леонтьев, Шимаев және Мамедов талқылау жасап, латын графикасының түркі тілдеріне бейімделу өзгешелірі мен техникалық артықшылықтарын қарастырған [8, 65-77].

Латын әліпбиіне көші Нәзір Төреқұловтың пікірінше – жазу таңбасын өзгерту ғана емес түркі халықтарының ғылыми дамуы мен баспа ісін жеңілдетудің және мәдени тұтастығын сақтаудың жолы. Ол латын әліпбиін енгізу теориясын жасаумен қатар оны іске асыруында да белсенді жұмыстар жасады. 1926 жылы Бакудегі жалпы түріктік съезден соң жаңа түркі әліпбиі жөнінде кеңінен талқыланып, түркі халықтары орналасқан аймақтарда жетілдіріле түсті. Мұның жалғасы ретінде Ташкентте 1928 жылдың 8-13 қаңтар аралығында Орталық Комитеттің Бүкілодақтық екінші пленумы болды. Нәзір Төреқұлов бұл пленумға қатысқан, өз көзқарасын айтып, ұсыныстарын білдірді. Кейін Мәскеуде Кеіес Одағының Шығыстанушылар ғылыми одағының мүшесі ретінде пленумның нәтижесіне қорытынды жасап, латын әліпбиін енгізудің мәдени маңыздылығы мен ғылыми негіздерін баяндайды. Осы тұста Нәзір Төреқұловтың бастамасымен және өзінің қатысуымен Қазақстан, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ және Түркістанда латын әліпбиіне көшу мәселесі жөнінде ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен курстар ұйымдастырылып жұмыстар жасалды. Оның жасаған еңбектері түркі халықтарының жазу мәдениетінің өркендеуіне бастаға тарихи құбылыс болды [9, 318-319].

Нәзір Төрнқұлов тарихи, саяси және мәдени тұрғысынан латын әліпбиіне көшу қозғалысының маңыздылығын көрсетті. Ол жазу реформасын өркениеттік талдау мен ұлттық идея тұрғысынан қарастырып, түркі халықтарының болашағына тікелей әсер ететін мәселе екендігін түсінген тұлға.

Бұлай детініміз: **Біріншіден.** Ол латын әліпбиіне көшу жай тілдік реформа ғана емес, мәдени бағыт пен ұлттық сананы өзгертетін фактор деп қабылдады. Ахмет Байтұрсынұлының араб графикасын реформалауына жоғары баға бергенімен, ол латын әліпбиінің ғылыми, техникалық және коммуникациялық артықшылықтарын айқындай білді, бұл оның жаңа көзқарасты ойшыл екендігін көрсетеді. **Екіншіден.** Нәзір Төреқұлов таза саяси ұраннан гөрі практикалық және ғылыми-теориялық негізге жүгінген. Латын әліпбиіне көшу реформасын техникалық прогрес – телеграф, жазу машиналары мен баспа жұмыстары сияқты жаңа құралдармен байланыстыра отырып, түркі халықтарының мәдени тұтастққа, бір кеңістікте болу идеясын ұсынады. Мұнда ол ғылыми бағыттағы интеграциялық ұстанымды анық білдіреді. **Үшіншіден.** Нәзір Төреқұлов араб пен латын жазуларының түпкі негізі бір екенін айқындап «шығыс пен батыс әліпбиінің – рухани тұрғыдан туыс» екендігі жайында тың ой білдіреді. Оның бұл ойы тарих пен мәдениетті бойына сіңіріп, меңгерген білімін өркениеттер арасына байланыс орнатуға деген ұмтылысын аңғартады. Сондай-ақ Нәзір Төреқұловтың Ахмет Байтұрсынұлын құрметтейтіндігін, бірақ оған қарамастан пікірталас кезінде өзінің ұстанымын қорғап негіздегенін көрсетеді. Бұл оның зиялылық дәрежесі мен тұлғалық мәдениеттілігін және түрлі көзқарастар мен пікірлерге деген төзімділігін дәлелдейді. Нәзір Төреқұловтың түркі халықтарының жазуын біріздендіру мәселесіне қатысты сынын ерекше назар аудару қажет. Ол жазудың бірегейлігін идеологиялық тұрғыдан емес, халықтардың тілдік және мәдени бір-бірімен түсіністікке негізделу керектігін ұсынды. Оның мұнда кеңестік саясаттың үстірт шешімдеріне қарсы ғылыми негізделген ойы мен ұстанымдары нақты байқалады. Соңы 1929 жылы латын әліпбиінің ресми идеологиялық құралға айналу шешімі – реформа мәнінің бұрмаланғандығы, мұнда Нәзір Төреқұлов үшін реформа түркі халықтарының мәдени жаңғыру құралы ретінде болса, орталық билік мұны саяси науқандық құрал түрінде пайдаланды [10, 73].

Қорытынды

XX ғасырдың басында түркі халықтарының мәдени және рухани өркендеуіне елеулі үлес қосқан Нәзір Төреқұлов тек саяси қайраткер немесе дипломат ғана емес, ол ағартушы, ойшыл және ғалым, түркі халықтарының мәдениеті мен тіл және жазуына қатысты реформаларды жүзеге асырушы. Ол қызмет атқарған Шығыс Орталық баспасы – кеңес үкіметінің билігі тұсында баспа жұмысын жүйелеудің және ұлттық мәдениеттерді дамытудың алғашқы үлгісін жасаушы тұлға. Осы қызметі арқылы түркі халықтарының

тілдеріндегі кітаптар жарыққа шығарылды, ұлттық әдебиеттің дамуы мен халықтың сауаттылық деңгейін арттыруға зор ықпал жасады.

Латын әліпбиіне көшу мәселелері жайында Нәзір Төреқұловтың көзқарастары заманауи, озық ғылыми-практикалық ойлармен бірігіп, мәдени кеңістік құрудағы түркі халықтарының ортақ тарихи кезеңін нақтылайды. Латын әліпбиі реформасын ол мәдени және өркениеттік дамудың қажетті әрі маңызды бағыты деп түсінді.

Нәзір Төреқұловтың еңбектері қазіргі кезге дейін өзекті болып келеді. Оның мәдениет, баспасөз және тіл мәселелеріндегі ойы – жаһандану кезеңінде рухани еркіндікті нығайтуда ұлттық болмысты сақтап қалудың маңыздылығын түсіндіреді. Сондықтан оның түркологиядағы қызметін зерттеу – Қазақстан мен жалпы түркі халықтарының мәдени-рухани тарихын, ағартушылық қозғалысы мен тілдік саясатын түсінудің ғылыми негіздерінің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. - 272 б.
2. Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. Нәзір Төреқұлов: қоғамдық-саяси қызметі (Түркістандық және мәскеулік кезеңдері). Монография. –Шымкент «АЗИАТ» баспасы. 2017. - 212 б.
3. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. - 272 б.
4. Сәрсен Бек Сахабат. НӘЗІР ӘЛЕМІ. МІР НАЗІРА ТӨРЕҚУЛОВА. Алматы: Үш Қиян", 2020. -266 б.
5. Қожакеев Т. Нәзір – Публицист. «Аңыз адам» журналы №16 (172) тамыз 2017. - 20-21б.
6. Нәзір Төреқұлұлы. Тандамалы мақалалары мен архив құжаттары жинағы. Назир Торекулулы (Тюрякулов). Сборник избранных статей и архивных материалов». Құрастырғандар: т. г. д., проф. Х.М. Турсун, PhD Г. Батырбекқызы. Нур-Султан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. - Қазақша, орысша, - 402 б.
7. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007. - 272 б.
8. Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. «СУЩНОСТЬ ЭТОЙ ПРОБЛЕМЫ ОЧЕНЬ ВАЖНА ДЛЯ НАШЕЙ СТРАНЫ» Тюркология, № 5, 2017. -65-77 б.
9. Нәзір Төреқұлов дипломат. (Шығармалар). Нәзір қорының шығармашылық мүшелері Ы. Ысмайылұлы Ы. - Алматы: Қазақстан баспасы., 1997. -336 б.
10. Нәзір Төреқұлов «Көп томдық шығармалар жинағы» 1 том. Алматы «Ел шежіре» 2007 - 272 б.

REFERENCES

1. Näzir Töreqlulov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şeǵire» 2007. -272 b.
2. Tursun X.M., Batırbekqızı G. Näzir Töreqlulov: qoǵamdıq-sayası qızmeti (Türkistandıq jäne mäskewlik kezeñderi). Monografiya. –Şımkent «AZİAT» baspası. 2017. - 212 b.
3. Näzir Töreqlulov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şeǵire» 2007. -272 b.
4. Särsen Bek Saxabat. NÄZİR ÄLEMI. MİR NAZİRA TOREKWLOVA. Almatı: Üş Qıyan", 2020. -266 b.
5. Qojakeev T. Näzir – Pwblicist. «Añız adam» jwrnalı №16 (172) tamız 2017. -20-21 b.
6. Nazir Töreqlulı. Tandamalı maqalaları men arxıv qujattarı jınaǵı. Nazir Torekwıwlı (Tyuryakwlov). Sbornik izbrannıx statey i arxıvnıx materıalov». Qurastrırǵandar: t. g. d., prof. X.M. Twrswın, PhD G. Batırbekkızı. Nwr-Swltan: «Alaşorda» Qoǵamdıq qorı, 2020. - Qazaqşa, orıssşa, - 402 b.
7. Näzir Töreqlulov «Köp tomdıq şıǵarmalar jınaǵı» 1 tom. Almatı «El şeǵire» 2007. -272 b.
8. Tursun X.M., Batırbekqızı G. «SWŞÇNOST ÉTOY PROBLEMI OÇEN VAJNA DLYa NAŞEY STRANI» Tyurkologiya, № 5, 2017. -65-77 b.

9. Nāzir Töreқulov diplomat. (Şığarmalar). Nāzir qorınıñ şığarmaşılıq müşeleri I. Ismayılulı I. - Almatı: Qazaqstan baspası., 1997. -336 b.
10. Nāzir Töreқulov «Köp tomdıq şığarmalar jınağı» 1 tom. Almatı «El şejire» 2007. - 272 b.

Қуанышбек Гульмира Еламанқызы

«Өрлеу» БАҰО» АҚ Түркістан облысы бойынша кәсіби даму институты» филиалының аға оқытушысы, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университетінің докторанты.

(Түркістан, Қазақстан) e-mail: gulmira.kuanyshbek@ayu.edu.kz

КЕНЕСАРЫ ХАННЫҢ ТАРИХИ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІН ЖАСАУ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГТІҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТІН ДАМУ

Аңдатпа.

Мақалада педагогтің зерттеу құзыретін дамыту мәселесі Кенесары ханның тарихи-психологиялық портретін жасау арқылы жан-жақты талданады. Автор тарихи тұлғаның психологиялық бейнесін педагогикалық зерттеу әдісі ретінде қарастырып, мұғалімнің зерттеушілік іс-әрекетін жетілдірудің теориялық және практикалық аспектілерін айқындайды. Зерттеу барысында Кенесары ханның тұлғалық қасиеттері, көшбасшылық қабілеті, ел тәуелсіздігі жолындағы күресі және сол кезеңнің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері талдана отырып, тарихи-психологиялық бейне жасау әдісінің педагогикалық әлеуеті ашылады. Бұл тәсіл мұғалімнің аналитикалық, рефлексиялық және креативтік қабілеттерін дамытуға, ғылыми ойлау мен зерттеу мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Мұндай әдіс мұғалімнің деректерді талдау, салыстыру, қорытынды жасау қабілеттерін арттырып, шығармашылық ізденісін күшейтеді. Сонымен қатар, тарихи-психологиялық талдау педагогке оқушылардың жеке ерекшеліктері мен қабілетін айқындауға, оқиға барысындағы тұлғаның эмоционалды күйін түсінуге, сабақ мазмұнын тереңдетуге және зерттеушілік бағыттағы іс-әрекетті жүйелі ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Тұлғаға тарихи- психологиялық талдау жасау мұғалімнің зерттеушілік құзыретін дамытудың тиімді құралы болып саналады. Нәтижесінде тарих пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыретін арттырудың тиімді тетіктері айқындалып, тарихи тұлғалар арқылы зерттеушілік дағдыларды дамытудың инновациялық бағыты ұсынылады.

Түйінді сөздер: Кенесары хан, педагог, зерттеу құзыреті, дерек, тарихи - психологиялық портрет, тұлғалық қасиет, педагогикалық зерттеу, интерпретация, сыни ойлау, талдау.

Куанышбек Гульмира Еламановна

Старший преподаватель филиала АО «Национальный центр повышения квалификации «ОРЛЕУ» «институт профессионального развития по Туркестанской области», докторант Международного казахско-турецкого университета имени Х. А. Ясауи.

(Туркестан, Казахстан) e-mail: gulmira.kuanyshbek@ayu.edu.kz

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА НА ОСНОВЕ СОЗДАНИЯ ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА ХАНА КЕНЕСАРЫ

Аннотация.

В статье всесторонне рассматривается проблема развития исследовательской компетенции педагога через создание историко-психологического портрета Кенесары хана. Автор рассматривает психологический облик исторической личности как педагогический метод исследования, определяя теоретические и практические аспекты совершенствования исследовательской деятельности учителя. В ходе исследования анализируются личностные качества Кенесары хана, его лидерские способности, борьба за независимость страны, а

также социально-психологические особенности того периода. Раскрывается педагогический потенциал метода создания историко-психологического образа. Показано, что данный подход способствует развитию аналитических, рефлексивных и креативных способностей учителя, формированию научного мышления и исследовательской культуры. Такой метод усиливает умения педагога анализировать, сравнивать и обобщать данные, активизирует творческий поиск. Кроме того, историко-психологический анализ позволяет учителю выявлять индивидуальные особенности и способности учащихся, понимать эмоциональное состояние личности в ходе событий, углублять содержание урока и системно организовывать исследовательскую деятельность. Анализ историко-психологического типа личности рассматривается как эффективное средство развития исследовательской компетенции педагога. В результате определяются действенные механизмы повышения профессиональной компетентности учителей истории и предлагается инновационное направление развития исследовательских навыков через изучение исторических личностей.

Ключевые слова: хан Кенесары, педагог, исследовательская компетентность, источник, историко-психологический портрет, личностное качество, педагогическое исследование, интерпретация, критическое мышление, анализ.

Kuanyshbek G.

Senior Lecturer at the Turkistan Regional Institute of Professional Development, a branch of JSC "National Center for Professional Development 'Orleu'", PhD student at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
(Turkistan, Kazakhstan) e-mail: gulmira.kuanyshbek@ayu.edu.kz

DEVELOPMENT OF THE TEACHER'S RESEARCH COMPETENCE BASED ON THE CREATION OF THE HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF KHAN KENESARY

Abstract.

The article comprehensively examines the issue of developing a teacher's research competence through the creation of a historical and psychological portrait of Khan Kenesary. The author considers the psychological image of a historical figure as a pedagogical research method, defining the theoretical and practical aspects of improving the teacher's research activity. During the study, Kenesary Khan's personal qualities, leadership abilities, struggle for national independence, and the socio-psychological characteristics of that era are analyzed. The pedagogical potential of the method of creating a historical and psychological image is revealed. It is shown that this approach contributes to the development of the teacher's analytical, reflective, and creative abilities, as well as to the formation of scientific thinking and research culture. Such a method enhances the teacher's skills in analyzing, comparing, and generalizing data, while strengthening creative inquiry. In addition, historical and psychological analysis allows the teacher to identify students' individual traits and abilities, understand the emotional state of a personality within historical events, deepen the content of lessons, and systematically organize research-oriented activities. Conducting historical and psychological analysis of a personality is considered an effective tool for developing the teacher's research competence. As a result, effective mechanisms for improving the professional competence of history teachers are identified, and an innovative direction for developing research skills through the study of historical figures is proposed.

Keywords: Khan Kenesary teacher, research competence, source, historical and psychological portrait, personal quality, pedagogical research, interpretation, critical thinking, analysis.

Kuanyshbek G.

“Orleu” Ulusal Yeterlilik Artırma Merkezi A.Ş.’nin Türkistan Bölgesi Mesleki Gelişim Enstitüsü şubesinde kıdemli öğretim görevlisi, H. A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi doktora öğrencisi.

(Türkistan, Kazakhstan) e-mail: gulmira.kuanyshbek@ayu.edu.kz

ÖĞRETMENİN ARAŞTIRMA YETERLİLİĞİNİN KENESARY HAN’IN TARİHİ VE PSİKOLOJİK PORTRESİNİN OLUŞTURULMASI TEMELİNDE GELİŞTİRİLMESİ KUANYSHBEK GÜLMİRA YELAMANKIZI

Özet.

Makale, öğretmenin araştırma yeterliliğini geliştirme konusunu, Kenesary Han’ın tarihî ve psikolojik portresinin oluşturulması yoluyla kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Yazar, tarihî bir kişinin psikolojik imajını pedagojik bir araştırma yöntemi olarak ele alarak, öğretmenin araştırma etkinliğini geliştirmeye yönelik teorik ve pratik boyutları tanımlamaktadır. Araştırma sürecinde Kenesary Han’ın kişisel nitelikleri, liderlik yetenekleri, ulusal bağımsızlık mücadelesi ve o dönemin sosyal-psikolojik özellikleri analiz edilmektedir. Tarihî ve psikolojik imaj oluşturma yönteminin pedagojik potansiyeli ortaya konmaktadır. Bu yaklaşımın, öğretmenin analitik, yansıtıcı ve yaratıcı yeteneklerini geliştirmeye, bilimsel düşünce ve araştırma kültürünü oluşturmaya katkı sağladığı gösterilmektedir. Bu yöntem, öğretmenin verileri analiz etme, karşılaştırma ve genelleme becerilerini artırırken, yaratıcı sorgulama süreçlerini de güçlendirmektedir. Ayrıca tarihî ve psikolojik analiz, öğretmenin öğrencilerin bireysel özelliklerini ve yeteneklerini belirlemesine, bir kişinin olaylar sırasında duygusal durumunu anlamasına, ders içeriklerini derinleştirmesine ve araştırma odaklı etkinlikleri sistemli bir şekilde organize etmesine olanak sağlamaktadır. Bir kişinin tarihî ve psikolojik analizini yapmak, öğretmenin araştırma yeterliliğini geliştirmek için etkili bir araç olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak, tarih öğretmenlerinin mesleki yeterliliklerini artırmanın etkili mekanizmaları belirlenmiş ve tarihî kişilikler aracılığıyla araştırma becerilerini geliştirmeye yönelik yenilikçi bir yön önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kenesary Han, öğretmen, araştırma yeterliliği, kaynak, tarihî ve psikolojik portre, kişisel özellik, pedagojik araştırma, yorumlama, eleştirel düşünme, analiz.

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру кеңістігі педагогтің кәсіби құзыреттерін үнемі жетілдіруді талап етеді. Солардың ішінде зерттеу құзыреті мұғалімнің кәсіби шеберлігінің, ғылыми-танымдық белсенділігінің және педагогикалық инновацияларды игеру қабілетінің негізгі көрсеткіші болып табылады. Педагогтің зерттеу құзыреті- бұл ғылыми-әдіснамалық білімге сүйене отырып, зерттеу мәселесін анықтау, деректерді талдау, нәтижелерді интерпретациялау және педагогикалық практикада қолдану қабілеті. Мұндай құзыреттің дамуы педагогтің рефлексиялық мәдениетін арттырып, оның кәсіби ойлауын ғылыми деңгейге көтереді [1]. Педагогтің зерттеу құзыретін дамыту- оның ғылыми ойлау мәдениетін қалыптастыру, зерттеу логикасын түсіну, деректерді жинақтап, талдап, дәлелді қорытынды жасау қабілеттерін жетілдірумен тығыз байланысты.

Тұлғаның тарихи-психологиясы- бұл психологияның бір бағыты, ол адам тұлғасының психологиялық ерекшеліктерін тарихи контексте, яғни белгілі бір дәуірдің, қоғамның, мәдениеттің, әлеуметтік жағдайдың әсерімен қалыптасуын зерттейді. Осы тұрғыда тарихи тұлғаларды психологиялық тұрғыдан зерттеу педагогтің аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін жетілдірудің тиімді әдісі болып табылады. Кенесары Қасымұлының тұлғалық болмысын талдау арқылы педагог-зерттеуші тарихи деректерді психологиялық интерпретациялау дағдысын қалыптастырады. Кенесары хан – қазақ халқының азаттық қозғалысының жетекшісі ғана емес, сондай-ақ күрделі психологиялық мінез-құлық иесі. Оның шешім қабылдауындағы тұрақтылық, көшбасшылық мінез ерекшеліктері мен стратегиялық ойлауы зерттеу объектісі ретінде педагогке тұлға психологиясының әмбебап заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Оның шешім қабылдауындағы тұрақтылық,

көшбасшылық мінез ерекшеліктері мен стратегиялық ойлауы зерттеу объектісі ретінде педагогке тұлға психологиясының әмбебап заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Себебі тұлғалық-психологиялық талдау педагогтің аналитикалық ойлауын, деректерді көпқырлы қарастыру қабілетін және ғылыми дәлел келтіру дағдыларын арттырады.

Зерттеудің мақсаты- Кенесары ханның психологиялық портретін жасау арқылы педагогтің зерттеу құзыретін дамытудың тиімді жолдарын айқындау.

Зерттеу әдістері. Мақалада педагогтің зерттеу құзыреттілігін дамыту үдерісін және Кенесары ханның психологиялық портретін талдау мақсатында кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Зерттеу тұлғаның тарихи-әлеуметтік және психологиялық даму ерекшеліктерін айқындауға бағытталды.

Теориялық негіз ретінде бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Атап айтқанда, Дэвид Кар (David Carr) – тарих философиясы мен тарихи танымның феноменологиясы саласында танымал америкалық философ. Оның еңбектерінде тұлғаның тарихи дамуы, өзіндік сана мен әлемді уақыттық және тарихи тәжірибе арқылы ұғыну мәселелері қарастырылады. Кардың тұжырымдамалары тұлғаның тарихи сана арқылы қалыптасуының философиялық-психологиялық негізін айқындауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысына Роберт Г. Л. Уэйттің (Robert G. L. Waite) “The Psychopathic God: Adolf Hitler” (1977) атты еңбегі талдау нысаны ретінде алынды. Бұл зерттеу тұлғаның саяси мінез-құлқы мен психологиялық құрылымын өзара байланыстыра отырып, тарихи тұлғаның ішкі мотивациялық және психопатологиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда түсіндіреді.

Зерттеуде сондай-ақ, отандық тарихшы Е. Бекмахановтің еңбектері маңызды дереккөз ретінде қолданылды. Атап айтқанда, «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» және «Восстание хана Кенесары» атты зерттеулері Кенесары хан дәуіріндегі тарихи жағдайларды, әлеуметтік-қоғамдық құрылымды және тұлғаның тарихи рөлін зерттеуде негізгі мәліметтер берді. Бекмахановтің еңбектері Кенесары ханның көшбасшылық қасиеттерін, тарихи әрекеттерін және қоғамдағы ықпалын психологиялық тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік береді.

А.И. Артемьевтің «Социология и психология личности» атты еңбегі әдіснамалық және теориялық негіз ретінде қолданылды. Бұл еңбекте тұлғаның әлеуметтік және психологиялық құрылымдары, олардың өзара байланысы мен дамуының заңдылықтары жүйелі түрде талданған. Автор тұлғалардың әлеуметтену үдерісін, әлеуметтік рөлдер мен құндылық бағдарлардың психологиялық мәнін кешенді тұрғыдан қарастырады.

Аталған теориялық дереккөздерге сүйене отырып, мақалада теориялық және эмпирикалық әдістердің өзара сабақтастығы қамтамасыз етілді. Мұндай тәсіл тұлғаның тарихи-психологиялық табиғатын кешенді түрде зерделеуге, сондай-ақ педагогтің зерттеу құзыреттілігін дамыту үдерісін ғылыми негізде сипаттауға мүмкіндік берді.

Кенесары ханның психологиялық портретін жасау үшін деректік-тарихи талдау, пәнаралық тәсіл әдісі қолданылып, оның өмірі мен қызметіне қатысты тарихи құжаттар, замандастарының естеліктері және заманауи зерттеулердегі сипаттамалар ғылыми тұрғыдан сараланды. Бұл деректер тұлғаның мінез ерекшеліктерін, көшбасшылық қабілеттерін және эмоционалды-интеллектуалдық қырларын анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау және нәтижелер. И.А.Зимняяның зерттеулерінде «құзырет» ұғымы «білімге негізделген, адамның интеллектуалды және жеке тұлғаға негізделген әлеуметтік – кәсіби өмірі» деп түсіндіріледі, ал «құзыреттілік әрқашан құзыреттің өзекті көрінісі болып табылады», яғни құзыреттер «кейбір ішкі, әлеуетті, жасырылған психологиялық жаңа пайда болған түрлер: білім, идеялар, іс-қимыл бағдарламалары (алгоритмдер), құндылықтар мен қатынастар жүйелері, содан кейін адамның құзыреттілігінде анықталады» [2].

И. А. Зимняяның зерттеулерінде көрсетілгендей, құзырет – адамның білімге негізделген, интеллектуалды және тұлғалық әлеуетінің әлеуметтік-кәсіби өмірде көрініс

табатын кешенді қасиеті. Құзыреттілік – сол әлеуеттің нақты әрекеттегі көрінісі, яғни адамның ішкі ресурстары: білім, идеялар, іс-қимыл бағдарламалары, құндылықтар мен қатынастар жүйесі тәжірибеде іске асады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу құзыреті педагог үшін аса маңызды: ол педагогқа жаңа білім мен әдістерді өз бетінше игеруге, тәжірибеде сынауға, кәсіби іс-әрекеттерін деректер мен дәлелдерге сүйене отырып тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу құзыреті педагогтың кәсіби дамуы мен сабақ сапасын арттырудың негізгі факторы болып табылады, себебі ол шығармашылықты, сыни ойлауды және кәсіби шешім қабылдауды қамтамасыз етеді.

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «2025-2026 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатында: Білім алушылардың тарих сабақтарында оқу сауаттылығын дамыту мақсатында төмендегі жұмысты ұйымдастыру ұсынылады:

- деректі, публицистикалық, көркем, оқу мәтіндерін немесе олардың үзінділерін тарихи дереккөз ретінде талдау, бұл дереккөзден сұрақтарға жауап іздеу, ақпаратты таңдау және талдау дағдыларын дамытады;

- тарихи оқиғалардың түрлі нұсқаларын ұсынатын тарихи дереккөздерден алынған ақпаратты салыстыру, бұл білім алушылардың сыни ойлау және әртүрлі көзқарасты салыстыру қабілетін дамытуға көмектеседі- деп көрсетілген [3]. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» Қазақстан Республикасы Оқу- ағарту министрлігінің 2020жылдың 4 мамырындағы №175 бұйырығына сәйкес әзірленген «Тарих және құқық негіздері: қытудағы жаңа технологиялар» педагогтердің біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасының 3-модульдің (Оқытудың мазмұны мен әдістерін білім алушылардың функционалдық сауаттылығы және білім беру сапасын арттыру үшін жетілдіру) «Зерттеу жобаларын оқу процесіне білім алушылардың шығармашылық ойлауын ынталандыру құралы ретінде кіріктіру: тарих және құқық негіздерін оқытуда зерттеу әдістерін кіріктіру тұжырымдамасы, білім алушылардың шығармашылық ойлауын ынталандыруға арналған стратегиялар мен практикалық тәсілдерді әзірлеу» тақырыбын жүргізу барысында пән мұғалімдерінің нұсқау хатқа сай зерттеуге бағытталған сабақты жоспарлау дағдысын дамыту мақсатында, сонымен қатар педагогтердің зерттеу құзыретін, кәсіби біліктерін дамытуға негізделген практикалық жұмыстар жүргізеді.

Педагогтердің тарихи деректерді талдау, сыни ойлау интерпретациялау дағдысын қалыптастыруға Кенесары Қасымұлының тұлғалық- психологиялық болмысын талдау тапсырмалары ұйымдастырылды.

Практикалық жұмыс барысында Е.Бекмахановтің «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40жылдарында», «Востание хана Кенесары» атты еңбектері, Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары, Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың әртүрлі кырларын көрсететін құжаттар берілген «Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова» кітабы зерттеліп, талданды.

№1 дерек. «В этот период Кенесары Касымов проявил себя не только вождем и организатором масс, но и талантливым полководцем. Он создал прекрасную армию, состоявшую из 20 тысяч жигитов, среди которых проводил строгую военную дисциплину. Один военнопленный, барон Оруд, находившийся в ставке Кенесары, передает следующее: «При мне, собрав всех своих казахов, Кене-сары предал мучительной смерти одного казаха, которого застал спящим в ночном карауле» [4].

Берілген дерекке сүйенсек, Кенесары Қасымұлының өз сарбаздарын қатал тәртіпке бағындырғаны және әскери тәртіпті бұзған адамға ерекше қатаң жаза қолданғаны айтылады. Мұндай мінез-құлық оның тұлғалық психологиясында жоғары деңгейдегі жауапкершілік сезімі, тәртіп пен әділеттілікті қатаң сақтауға бағытталған ерік-жігері, сондай-ақ қатал шешім қабылдау қабілеті бар екенін көрсетеді.

Біріншіден, бұл дерек Кенесарының жоғары деңгейдегі лидерлік (көшбасшылық) типіне тән мінезін білдіреді. Ол өзінің билігін эмоциямен емес, тәртіп пен борыш сезіміне негіздеген. Психологияда мұндай қасиет авторитарлық-лидерлік стиль деп аталады. Мұндай көшбасшылар қатаң тәртіп арқылы топтың тұрақтылығын және мақсатқа жетуін қамтамасыз етеді.

Екіншіден, бұл әрекет Кенесарының жауынгерлік психикасының ерекшелігін танытады. Ұйықтап қалған күзетшіні өлім жазасына кесу – әскери қауіпсіздікті сақтаудың экстремалды тәсілі. Демек, ол соғыс жағдайында кез келген қателікті қауіпті деп қабылдап, жауапсыздыққа нөлдік төзімділік танытқан. Бұл – қатер жағдайында стратегиялық ойлау мен қауіптің алдын алу инстинктінің көрінісі.

Үшіншіден, Кенесарының бұл шешімі оның эмоционалды ұстамдылығы мен ерік күшін де сипаттайды. Мұндай қатал шешім қабылдау үшін тұлғада жоғары ішкі бақылау және моральдық сенімділік болуы тиіс. Ол жеке эмоцияға емес, ұжымның қауіпсіздігі мен мақсаттың маңыздылығына сүйеніп әрекет еткен. Дерек Кенесары ханның тұлғалық психологиясында жоғары жауапкершілік, тәртіптілікті талап ету, қаталдық арқылы әділет орнату және стратегиялық ерік-жігер секілді қасиеттердің басым болғанын дәлелдейді. Бұл-оның тек әскери қолбасшы ғана емес, ерік күші жоғары, шешім қабылдауда принципшіл және миссиясына берілген тұлға екенін көрсететін айқын психологиялық көрініс.

2-дерек. 1843 жылдар Кенесары сұлтанның билерге айтқан сөзі

Сізге - Бәйтерек биге, Бесек биге, Қызыл биге, Айшынды биге, Сүлеймен биге, Қарақұштік биге және барша назардың кісілеріне, билер мен мырзаларға сөз!

Сол Құдайдың тағдыры болып, біздің біраз адамымыздың қаны сіздердің мойныңызда болып еді. Ол істеген істеріңізге тәубе қылып, бізді хан біліп, өздеріңіз қараша болып, бізбен татуласар деген ниетіміз бар еді. Бірақ сіз Құдайдан қорықпадыңыз, аруақты сыйламадыңыз. Сіздің қылығыңыз – қандасыңыз Тілеуді ұрып, қорлағаныңыз болды. Егер бұрынғы істеріңізге тәубе қылып, райыңыздан қайтсаңыз, жақсыларыңыз біздің алдымызға келіңіздер. Біздің мейірбандығымыз сіздерге көп. Ал егер келмесеңіздер - біз отыз жасқа келдік, сіздерді Құдайдан тілеп, енді отыз жыл жаулармын, иншалла, хақ! Сіздерге Бүбек құлымызды жібердік. Әрбір ауыз сөзіне бауыр болыңыздар [5], - деп жазады. 1843 жылы Кенесары Қасымұлының билерге арнаған хаты – оның көшбасшының ішкі ерік-жігерінің көрінісі айқын бейнелейтін тарихи құжаттардың бірі. Бұл хатта Кенесарының бойындағы бірнеше маңызды психологиялық қасиеттер көрініс табады: әділдік сезімі, рухани жауапкершілік, көшбасшылық ерік және стратегиялық ойлау.

Біріншіден, хаттың мазмұнынан Кенесарының рухани және моральдық тұрақтылығы анық байқалады. Ол қарсыластарына қарата сөзін «Құдайдан қорқып, аруақты сыйлаңыздар» деп бастайды. Бұл сөйлем оның діни-рухани сана деңгейінің жоғары екенін және кез келген шешімді құндылықтық-этикалық тұрғыдан бағалайтынын көрсетеді. Мұндай психологиялық ұстаным тұлғаның интегративті мінез құрылымын білдіреді.

Екіншіден, Кенесарының сөздерінен эмоционалды интеллект пен ерік күші айқын көрінеді. Ол қарсыластарымен тікелей соғысқа бармай тұрып, диалог арқылы шешім іздейді: «Біздің мейірбандығымыз сіздерге көп» - бұл сөйлем оның қарым-қатынастағы дипломатиялық қабілетін және жанжалдарды шешудегі эмоционалды тепе-теңдігін көрсетеді. Мұндай қасиет көшбасшылық психологияда лидерлік эмпатия деп аталады.

Үшіншіден, Кенесарының «Егер келмесеңіздер, біз отыз жыл жаулармыз» деген сөзі оның ішкі сенім жүйесінің беріктігін және мақсатқа адал психологиялық мотивациясын сипаттайды. Ол өз ұстанымынан қайтпайтын, ерік-жігері жоғары тұлға болған. Бұл қасиет Мак Клеllandтың мотивация теориясы бойынша «билік пен жетістікке ұмтылу» категориясына жатады.

Сондай-ақ Кенесарының бұл үндеуінде жауапкершілік пен ұжымдық санаға әсер ету стратегиясы көрінеді. Ол жеке адамдарды емес, бүкіл руды, қауымды жауапкершілікке тартады («сіздердің мойындарыңызда қан бар»). Бұл оның психологиялық әсер ету әдісін ұжымдық деңгейде қолдана алатын стратег екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, бұл деректе Кенесары ханның 1843 жылғы бұл сөзі оның тұлғалық психологиясын-рухани сенімге негізделген, ерік-жігері мықты, әділетті әрі стратегиялық көшбасшы бейнесін толық сипаттайды. Ол үшін әділдік пен намыс-психологиялық тірек, ал халық алдындағы жауапкершілік - өмірлік миссия болған.

№3 дерек. Кенесары жауларына өте қатал болды. Оны мына хаттан көруге болады (қор 4 тізім, 1 іс, 385): «...Въ начале июля съ Оренбургской линии высланъ на поиски въ степь новый отрядъ, подъ начальством полковника Дуниковского, в составе 500 Уральских и Оренбургских казаковъ при 2-х орудияхъ. Въ ночь съ 20-го на 21-е июля (1844г.) на р.Улькоякъ (Елкебек Б.Н.), недалеко отъ верховья Тобола, на отрядъ Дуниковского напалъ Кенесары, перерезалъ султанов, биевъ, почетных киргизовъ по вине и беспечности Дуниковского» [6].

Кенесары Дуниковскийдің отрядына түнгі уақытта күтпеген жерден шабуыл жасаған. Мұндай әрекет оның жоғары деңгейдегі стратегиялық интеллектісі мен тактикалық есептеу қабілетін көрсетеді. Ол қарсыласының әлсіз тұстарын дәл бағалай алып, соғыс жағдайындағы шешімдерді логикалық және прагматикалық тұрғыдан қабылдаған. Бұл қасиет К. Юнг типологиясы бойынша интуитивті-рационалды тұлғаға тән сипат болып табылады. Кенесарының әскери әрекеттері оның жоғары ішкі мотивациясы мен ерік-жігерінің мықтылығын дәлелдейді. Шабуылдың нақты жоспармен жүзеге асуы Кенесарының эмоциялық реттеу деңгейінің жоғары екенін дәлелдейді. Ол ашу-ыза немесе кек алу сезімінен емес, нақты есеп пен мақсаттылық негізінде әрекет еткен. Бұл оның эмоциялық интеллектісінің (Д. Гоулман тұжырымдамасы бойынша) дамығанын көрсетеді. Тарихи жағдаяттағы суыққанды шешім қабылдау - көшбасшы тұлғаның кәсіби және психологиялық жетілгендігін білдіреді.

№4 дерек. Халық ауыз әдебиеті тарихи тұлғалардың болмысын бейнелейтін маңызды мәдени-рухани дерек көзі болып табылады. Онда халықтың тарихи жадында сақталған тұлға бейнесі көркем тіл арқылы сомдалып, оның мінезі мен дүниетанымы поэтикалық тұрғыдан ашылады. Ф.Сатыбалдұлының «Шерлі жылдар, шерулі жырлар» жинағында Кенесарының хан сайлануының жайы сөз болады. Осы тұстарда Кенесарының бейнесі де көрсетілген:

Ер Кене қысыр сөзді ұнатпайды,
Мылжың мен мақтаншақты жаратпайды.
Кісіні бір көргеннен таниды да,
Маңына ішмерезді жолатпайды.
Айбаты – арыстандай суық кісі,
Адамның бұл да ерекше көріктісі.
Көп тыңдап, аз сөйлейді, тым сабырлы,
Дініне алабөтен берік кісі.
Тұрады кімді болсын мысы басып,
Қалады көрген кісі демде жасып.
Кісінің ту сыртынан өтер көзі,
Ерекше жаралған жан айбыны асып.

Бұл шумақтардан Кенесарының сыртқы бейнесі ғана емес, ішкі жан дүниесі де байқалады. «Кісіні бір көргеннен таниды да, Маңына ішмерезді жолатпайды.» Бұл жолдар Кенесарының әлеуметтік интеллектісінің жоғары деңгейін бейнелейді және адамды бір көргеннен танитын аса байқампаздығын танытады. Ол адамдардың мінез-құлқындағы ұсақ

детальдарды бақылап, ішкі ниетін дәл бағалай алған. Мұндай тұлғаларда эмпатиялық сезімталдық, жоғары перцептивтік қабылдау және интуитивтік ойлау қабілеттері қатар дамиды. Бұл қасиеттер көшбасшы үшін шешуші сипаттардың бірі болып табылады [6].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тарихи тұлға негізінде психологиялық портрет жасау педагогтің зерттеу құзыретін дамытуда ерекше тиімді. Бұл әдіс бір жағынан тарихи-танымдық мазмұнды тереңдетсе, екінші жағынан зерттеушінің аналитикалық ойлау қабілетін жетілдіреді.

Пәнаралық тәсіл (тарих, психология, педагогика) зерттеу құзыретін қалыптастырудың жаңа моделін ұсынады. Кенесары ханның тұлғалық қасиеттерін талдау барысында педагог өз бойында зерттеуші көзқарасты, ғылыми пайым мен өзіндік интерпретацияны қалыптастырады. Сондай-ақ, психологиялық портрет жасау әдісі педагогикалық рефлексияны дамыта отырып, мұғалімдердің шығармашылық зерттеу мәдениетін арттыруға мүмкіндік береді.

Адамдар мен оқиғалар тарихынан құрылымдар мен үдерістер тарихына зерттеу қызығушылығының ауысуы мәселесі тағы бір бағытта ілгерілеуге мүмкіндік береді. Бұл тек сюжеттердің ғана емес, тарихи баяндаулардың тұтастығы мен аяқталғандығы туралы түсініктің де өзгеретінін білдіреді. Демек, өткенді көру тәсілі де басқаша болуы тиіс [7].

Жеке көзқарастар мен оқиғалар тарихынан құрылымдар мен үдерістер тарихына зерттеу қызығушылығының ауысуы өткенді тек жеке тұлғалар мен нақты оқиғалар арқылы емес, тарихи процестер мен әлеуметтік құрылымдар арқылы көріп, талдауға мүмкіндік береді. Кенесары ханның өмірін зерттегенде де бұл тәсіл маңызды: оны тек батыр немесе хан ретінде қарастырмай, сол дәуірдегі әлеуметтік-саяси құрылымдар, елдің ішкі жағдайы, халықтың психологиясы мен қоғамдағы үдерістер контекстінде қарастыру қажет. Мұндай тұрғыдан алғанда, тарихи-психологиялық портрет Кенесарыны жеке тұлға ретінде ғана емес, оның әрекеттерін, шешімдерін және стратегиялық іс-қимылдарын сол уақыттың әлеуметтік және саяси құрылымдары тұрғысынан түсіндіруге мүмкіндік береді. Яғни, өткенді құрылымдар мен үдерістер арқылы қарау Кенесары ханның тұлғалық және психологиялық ерекшеліктерін терең, кешенді бағалауға жол ашады.

Практикалық жұмыс барысында Кенесары ханның психологиялық портретін жасау нәтижесінде оның келесі тұлғалық сипаттары анықталды:

- **Көшбасшылық қабілет:** стратегиялық ойлау, шешім қабылдаудағы батылдық, жауапкершілік сезімі;
- **Эмоциялық тұрақтылық:** күрделі жағдайларда сабырлылық таныту, өзін-өзі бақылау;
- **Интеллектуалдық даму:** саяси, әскери және дипломатиялық сауаттылық;
- **Әлеуметтік бағдар:** ұлт бірлігін сақтау, әділет пен тәуелсіздік идеясын ұстану.

Кесте. Деректер мен тарихи Кенесары ханға тарихи- психологиялық талдау

Дереккөз Топтары	Ханға Қатысты Көзқарас/Ақпарат	Психологиялық портретке үлесі
1. Ресей империясының ресми құжаттары	Ханды "бүлікші", "қауіпті" тұлға ретінде сипаттайтын әкімшілік хат-хабарлар, баяндамалар.	Сыртқы қысым: Ханның саяси мінез-құлқын, қаталдығын немесе стратегиялық шешімдерін көрсетеді.
2. Қазақ жырауларының ауыз әдебиеті	Ханды "батыр", "ұлттық көшбасшы" ретінде дәріптейтін жырлар мен аңыздар.	Ұлттық рух: оның халық арасындағы беделін, жеке харизмасын және мақсат-мүддесін түсінуге негіз болады.
3. Оқиғаға куәгерлердің	Көтеріліске қатысқан куәгерлер және жазған хаты	Тұлғалық қасиеттер: оның күнделікті мінез-құлқын, эмоциялық

Дереккөз Топтары	Ханға Қатысты Көзқарас/Ақпарат	Психологиялық портретке үлесі
естеліктері мен хаттар		реакцияларын және жеке қарым- қатынасын ашуға көмектеседі.

Кенесары ханның тарихи- психологиялық портретін жасау нәтижесінде тарих пәні педагогтері талдау жасау дағдысын, логикалық ойлау мәдениетін, сондай-ақ зерттеу мотивациясын арттырды.

Қорытынды. Түйіндей келе, Кенесары ханның психологиялық портретін құрастыру негізінде қолданылатын тарихи-психологиялық әдіс педагогикалық білім беру жүйесінде педагогтің зерттеу құзыретін дамытудың ғылыми тұрғыдан негізделген, кешенді және практикалық тиімді құралы болып табылады. Бұл әдіс педагогтарға тек кәсіби оқытушы ретінде әрекет етуден бөлек, дербес зерттеуші, аналитик, сыни ойлаушы ретінде өзін көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тарихи-психологиялық талдау педагогтің ғылыми-зерттеу мәдениетін қалыптастыруға, кәсіби және тұлғалық дамуын тереңдетуге ықпал етеді. Мұндай тәсіл педагогтің білімін, тәжірибелік дағдыларын және интеллектуалды әлеуетін тиімді пайдалануына жағдай жасап, оның кәсіби әрекетінде шешім қабылдау, ғылыми пайымдау және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін нығайтады. Осылайша, тарихи-психологиялық әдіс педагогтің зерттеу құзыретін арттыруда теориялық және практикалық мәні зор құрал болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиева Э.И. «Ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістемесі: Оқу құралы» - Ақтау: 2010.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции –новая парадигма результата образования// Высшее образование сегодня. -2003. –№5. -С.35 -41
3. «2025-2026 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат.- Астана: Б.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2025. – 172 б.
4. Бекмаханов Е.Б. Востание хана Кенесары (1837-1847г.г).-Алма-Ата: Ғылым, 1992- 48 бет.
5. Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. - Алматы: Ғылым, 1996. - 512 с.
6. Әбдіғапбарова Ұ. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
7. Болатбек НӘСЕНОВ, Хан Кенедей ер қайда? <https://anatili.kazgazeta.kz/news/17366>
7. Торғай ақындары шығармашылығындағы Кенесары-Наурызбай бейнесі 24 Қаңтар, 2023 <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11904>

REFERENCES

1. Qalïeva É.İ. «Ğilimï-pedagogïkalıq zerttew ädistemesi: Oqw quralı» - Aqtaw: 2010. 2.
- Zimnyaya İ.A. Klyuçevie kompetencïï –novayaparadïgma rezwtata obrazovanïya // Visşee obrazovanie segodnya. -2003. –№5. -S.35 -41
3. «2025-2026 oqw jılında Qazaqstan Respwblïkasınıñ jalpı bilim беретin mektepterinde bilim berw procesin uyımdastırwdıñ erekşelikleri twralı» ädistemelik nusqaw xat.- Astana: I.Altınсарın atındağı UBA, 2025. – 172 b.
4. Bekmaxanov E.B. Vostanïe xana Kenesarı (1837-1847g.g).-Alma-Ata:Ğilim,1992- 48 bet.
5. Nacıonalno-osvoboditel'naya borba kazaxskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesarı Kasımova. - Almatı: Gılim, 1996. - 512 s.
6. Äbdığapbarova U. Pedagogtıñ käsibı quzırettiligi. – Almatı: Qazaq wnıversıteti, 2020.
7. Bolatbek NÄSENOV, Xan Kenedey er qayda? <https://anatili.kazgazeta.kz/news/17366>

Нурманова Шынар

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТҮРІКШІЛДІК КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗЕГІ

Аңдатпа.

Бұл ғылыми мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының рухани ізденістеріндегі ерекше бағыт – М.Жұмабаевтың өлеңдері арқылы түрікшілдік концепциясы тарихи-психологиялық, зерттеу тәсілдерімен қарастырылады. Зерттеу барысында ақынның түрікшілдік идеясының қалыптасуына ықпал еткен саяси, мәдени, әлеуметтік жағдайлар жіктеліп, тарихи идеологиялық ерекшеліктері анықталады. Мағжан шығармашылығында түркі халықтарының тарихи тамырластығы, рухани тұтастығы мен мәдени бірлігі идеяларының көрініс табуы, олардың ұлттық сана, тарихи жады мен азаттық идеясын нығайтудағы рөлі нақты талданады. Мақалада тарихи психологияның негізгі қағидаларына сүйене отырып, ақын тұлғасының рухани әлемі мен шығармашылық ой-өрісі тарихи әлеуметтік контекст негізінде талданады. М.Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы қазақ халқының жадын, рухани бірлігін және ұлттық психологиясын бейнелейтін, тұтас түркі өркениетінің идеялық-танымдық өзегін құрайтын тарихи-философиялық құбылыс ретінде қарастырылады. М.Жұмабаев поэзиясындағы түрікшілдік тұтастық идеясы тек этникалық бірлікті ғана емес, сонымен бірге өркениеттік және мәдени үндестікті бейнелейтін тарихи-психологиялық тұжырым негізінде талданды. Ақын мұрасындағы түрікшілдік ұстанымдары тарихи-психологиялық тұрғыдан талдау қазіргі түркі халықтарының ұлттық бірлігін, рухани тұтастығын, мәдени жандануын, идеялық сабақтастығын айқындап, ғылыми деңгейде пайымдауға жол ашты.

Кілт сөздер: Мағжан Жұмабаев, түрікшілдік идеясы, ұлтшылдық, поэзиясы, тарих психологиясы, ұлттық сана, рухани болмыс, ұлттық бірлік.

Нурманова Шынар

Докторант Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмета Яссави
(Туркестан, Казахстан) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯДРО КОНЦЕПЦИИ ТЮРКИЗМА МАҒЖАНА ДЖУМАБАЕВА

Аннотация.

В данной научной статье рассматривается понятие тюркизма – особое направление в духовных поисках казахской интеллигенции начала XX века – через поэмы М. Жумабаева с использованием историко-психологических методов исследования. В ходе исследования классифицируются политические, культурные и социальные условия, способствовавшие формированию идеи тюркизма поэта, выявляются историко-идеологические особенности. Наглядно анализируется отражение в творчестве Магжана идей исторических корней, духовной целостности и культурного единства тюркских народов, их роль в укреплении идеи национального самосознания, исторической памяти и свободы. В статье анализируется

духовный мир и творческое мышление личности поэта на основе историко-социального контекста, опираясь на основные принципы исторической психологии. Концепция тюркизма М. Жумабаева рассматривается как историко-философский феномен, отражающий память, духовное единство и национальную психологию казахского народа и образующий идейно-когнитивный стержень всей тюркской цивилизации. Идея тюркского единства в поэзии М. Жумабаева проанализирована на основе историко-психологической концепции, отражающей не только этническое единство, но и цивилизационно-культурную гармонию. Анализ принципов тюркского единства в наследии поэта с историко-психологической точки зрения раскрыл национальное единство, духовное единство, культурное возрождение и идеологическую преемственность современных тюркских народов и проложил путь к их научному анализу.

Ключевые слова: Мағжан Жұмабаев, идея тюркизма, национализм, поэзия, психология истории, национальное сознание, духовная сущность, национальное единство.

Nurmanova Sh.

Doctoral student at the International Kazakh-Turkish

University named after Khoja Akhmet Yassawi

(Turkistan, Kazakhstan) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

THE HISTORICAL-PSYCHOLOGICAL CORE OF MAGZHAN DZHUMABAYEV'S CONCEPT OF TURKISHISM

Abstract.

This scientific article examines the concept of Turkism, a special direction in the spiritual quest of Kazakh intellectuals of the early 20th century, through the poems of M. Zhumabayev, using historical and psychological research methods. During the study, the political, cultural, and social conditions that contributed to the formation of the poet's idea of Turkism are classified, and historical and ideological features are identified. The reflection of the ideas of historical roots, spiritual integrity, and cultural unity of the Turkic peoples in Magzhan's work, their role in strengthening the idea of national consciousness, historical memory, and freedom, is clearly analyzed. The article analyzes the spiritual world and creative thinking of the poet's personality on the basis of the historical and social context, based on the basic principles of historical psychology. M. Zhumabayev's concept of Turkism is considered as a historical and philosophical phenomenon that reflects the memory, spiritual unity, and national psychology of the Kazakh people and forms the ideological and cognitive core of the entire Turkic civilization. The idea of Turkic unity in the poetry of M. Zhumabayev was analyzed on the basis of a historical-psychological concept that reflects not only ethnic unity, but also civilizational and cultural harmony. The analysis of the principles of Turkic unity in the poet's heritage from a historical-psychological perspective revealed the national unity, spiritual unity, cultural revival, and ideological continuity of the modern Turkic peoples and paved the way for their scientific analysis.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, the idea of Turkism, nationalism, poetry, psychology of history, national consciousness, spiritual essence, national unity.

Nurmanova Sh.

Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nde
doktora öğrencisi

(Kazakistan, Türkistan) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

MAGZHAN DZHUMABAYEV'İN TÜRKÇÜLÜK ANLAYIŞININ

TARİHSEL-PSİKOLOJİK ÖZÜ

Özet.

Bu bilimsel makale, 20. yüzyıl başlarında Kazak aydınlarının manevi arayışlarında özel bir yön olan Türkçülük kavramını, M. Jumabayev'in şiirleri aracılığıyla tarihsel ve psikolojik araştırma yöntemleri kullanarak incelemektedir. Çalışma sırasında, şairin Türkçülük fikrinin oluşumuna katkıda bulunan siyasi, kültürel ve sosyal koşullar sınıflandırılmakta ve tarihsel ve ideolojik özellikler belirlenmektedir. Magzhan'ın eserinde Türk halklarının tarihi kökleri, manevi bütünlüğü ve kültürel birliği fikirlerinin yansıması, ulusal bilinç, tarihsel hafıza ve özgürlük fikrini güçlendirmedeki rolü açık bir şekilde analiz edilmektedir. Makale, şairin kişiliğinin manevi dünyasını ve yaratıcı düşüncesini, tarihsel ve toplumsal bağlam temelinde, tarihsel psikolojinin temel ilkelerine dayanarak analiz etmektedir. M. Jumabayev'in Türkçülük kavramı, Kazak halkının hafızasını, manevi birliğini ve ulusal psikolojisini yansıtan ve tüm Türk medeniyetinin ideolojik ve bilişsel özünü oluşturan tarihsel ve felsefi bir olgu olarak kabul edilmektedir. M. Jumabayev'in şiirlerindeki Türk birliği fikri, yalnızca etnik birliği değil, aynı zamanda medeniyet ve kültürel uyumu da yansıtan tarihsel-psikolojik bir kavram temelinde analiz edilmiştir. Şairin mirasındaki Türk birliği ilkelerinin tarihsel-psikolojik bir bakış açısıyla analizi, çağdaş Türk halklarının milli birliğini, manevi bütünlüğünü, kültürel canlanışını ve ideolojik sürekliliğini ortaya koymuş ve bunların bilimsel analizinin önünü açmıştır.

Anahtar kelimeler: Magzhan Cumabayev, Türkçülük düşüncesi, milliyetçilik, şiir, tarih psikolojisi, milli şuur, manevi öz, milli birlik.

Кіріспе. Алаш тарихын зерттеген ғалымдардың деректеріне сүйенетін болсақ, Мағжан Жұмабаев ақтау үдерісі біраз уақытқа созылды. Ақынның шығармашылық мұрасына қайта баға беру кезінде зерттеушілер амалсыздан «ол ұлттық мазмұнда жазған жоқ», «дін тақырыбын қозғамаған», «түрік идеясын жырламаған» деген сақтықпен айтылған пікірлер айтуға мәжбүр болған, себебі басқаша қорғау мүмкін болмады. Былайша айтқанда, Мағжанды тек осы жолмен ғана қорғау мүмкін еді. Ал, бүгінде тәуелсіздіктің отыз жылы артта қалған тұста, ақын мұрасын жаңаша көзқараспен қарап, жан-жақты зерттеу арқылы тарихи әділдікті қалпына келтіру қажет. Мағжанның поэзия әлемін терең тану, оның өлеңдерінің тақырыптық өзегін нақтылау арқылы ұлттық, түрікшілік бағыттағы шығармаларын талдау бұл мақалада өзіндік ғылыми маңызға ие болады. **Өзектілігі.** Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік идеялары түркі халықтарының ортақ тарихи тамырларын, мәдени және рухани біртұтастығын сақтай отырып, қазақ халқының ұлттық өзіндік санасын қалыптастыруға бет алған. Осы тұстан алғанда, ақынның түрікшілдік көзқарасын зерттеу қазіргі ұлттық идеология мен рухани бірлікті түсінудің маңызы болып табылады. Ақынның түрікшілдік концепциясын тарихи және психологиялық тұрғыдан зерделеу қазіргі түркі интеграциясының рухани және идеялық негіздерін ғылыми тұрғыдан пайымдауға жол ашады. Ақын түркі халықтарының мінез-құлқын, дүниетанымын, рухын және ерлік бейнесін терең психологиялық деңгейде суреттей келе, олардың ішкі рухани байланысын ашып көрсетеді. Осыған байланысты бұл бағыттағы ғылыми ізденістер жаңа теориялық және методологиялық жағына алғанда өзекті сипатқа ие бола алады.

Мақсаты мен міндеті. Мақаланың басты мақсаты М.Жұмабаевтың түрікшілдік идеясын қалыптастырған тарихи жағдайлар мен әлеуметтік-саяси алғышарттарын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер алға қойылды: М.Жұмабаев шығармаларындағы түркілік бірлік, рухани тұтастық және ұлттық еркіндік идеяларының көрінісін талдау, Мағжанның түрікшілдік көзқарастарының психологиялық қырларын, яғни ұлттық мінез, рух, ерлік және бірлік ұғымдарының көркем бейнеленуін айқындау.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік идеяларының қалыптасуына сол дәуірдің әлеуметтік-саяси жағдайлары мен Алаш қозғалысы өкілдерінің ықпалы болғаны анықталды. Ақын шығармаларындағы түркілік идеялар оның жеке тұлғалық

психологиясымен, дүниетанымымен және ұлттық мінезді бейнелеу шеберлігімен тығыз сабақтастықта екені дәлелденді.

Жалпы, зерттеу нәтижесінде Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы түркі халықтарының тарихи жады мен рухани бірлігін бейнелейтін, қазіргі түркі әлемінің идеялық-мәдени дамуын және генозисін түсінуге негіз болатын маңызды тарихи-психологиялық феномен ретінде көрсетілді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін ғылыми мақалалар, М.Жұмабаев туралы зерттеу еңбектері, жинақтар, естеліктер, өлеңдер жинағы құрайды. Кейінгі жылдары М.Жұмабаевтың түрікшілдік идеясы туралы зерттеулер, мақалалар жарық көруде. Мұндай жұмыстарда ақынның қызметі терең талданады, тың мәліметтер беріледі.

Ғылыми-зерттеуді жазу барысында тарихи психология ғылымының негізгі қағидалары мен әдістері негізге алынды. Сонымен қатар, зерттеу үдерісінде объективтілік пен жан-жақтылық және деректердің нақтылы сақталды деп айта аламыз. Жинақталған материалдарды талдау барысында аналитикалық тәсілдер қолданылып, құжаттық деректерді сипаттау, салыстыру, талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің дереккөздік базасын ғылыми мақалалар, зерттеу еңбектері, құжаттар жинақтары, естеліктер, өлеңдер жинағы құрады.

Талқылау мен нәтижелер. Түрікшілдік концепциясына байланысты 2002 жылы жарық көрген С.Шілдебайдың «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс» монографиясында XX ғасырдың басындағы қазақ және жалпы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстары мен түрікшілдік идеясының өзара байланысын кешенді түрде талдайтын ғылыми еңбек деп айтуға болады. Зерттеу барысында түрікшілдік идеологиясының Қазақстан аумағындағы қалыптасу жолдарын, оның саяси және рухани ықпалын нақты тарихи деректер ретінде зерделей келе, Алаш қайраткерлерінің соның ішіндегі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейхановтың көзқарастарын салыстыра отырып, құнды мәліметтер келтірген [1]. Ғалым түрікшілдікті ұлттың өзіндік санасын, тілін, мәдениетін және рухани тұтастығын сақтауға бет алған идеялық ағым ретінде қарастырған. Сонымен бірге еңбекте түрікшілдік пен ұлтшылдықтың ара-жігі бөліп, олардың саяси және мәдени маңыздылығын ғылыми тұрғыдан ашып көрсеткен. Бұл зерттеу еңбегі түрікшілдіктің Қазақстандағы тарихи эволюциясын, оның ұлттық идеямен сабақтастығын айқындай келе, қазіргі түркі интеграциясы мәселелерін түсінуге аса құнды дереккөз бола алады.

Ы. Ожайұлының «Мағжан еңбектеріндегі түрікшілдік идеясы» атты ғылыми мақаласында балалық шағын туған жерінде өткізгені, кейін Уфа қаласына барып, «Ғалия» атты татар медреседе білім алғаны, ақынның терең білім мен рухани дүниетанымын қалыптастыруға осы оқу орны ерекше әсер еткені туралы деректер келтірілген. Сонымен қатар, «Ғалия» медресесінде Мысыр мен Стамбулда білім алған жоғары дәрежелі татар зиялылары сабақ бергені және ислам тәрбиесін берік ұстанған, түрікшілдік пен мұсылмандық рухы күшті бұл ұстаздар өз шәкірттеріне де сол бағытта тәрбиелегені туралы мағлұматтар алуға болады [2].

Тарих психологиясы ғылыми бағытта тарихи тұлғалардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін, өмір сүрген дәуірінің әлеуметтік жағдайын, жеке адамның психологиялық болмысын, тарихи жағдайлармен және қоғамдық сана деңгейімен өзара байланыстыра, тарихи тұлғалардың шешім қабылдау ерекшеліктері мен дүниетанымын олардың өмір сүрген кезеңіндегі саяси және рухани факторлардың ықпалымен түсіндіреді. М.Жұмабаевтың 1922 жылы жарық көрген «Педагогика» еңбегі осы тарихи психологиямен тікелей байланысты. Ол еңбек – қазақ баласының жан-жақты дамып, өнегелі азамат болып қалыптасуына арналған аса құнды ғылыми мәліметтер берілген. Біз бұл еңбекті қарастыру барысында адамның дүниеге келген сәтінен бастап төрт түрлі тәрбиені қатар алу қажеттігін айрықша атап өткен [3].

Біріншісі – дене тәрбиесі. Жаңа туған сәбидің әлсіз, «қызыл шақа» күйінен шығып, шымыр да қайратты азаматқа айналуы үшін қимыл-қозғалыстың, денсаулық пен күштің маңызы зор екенін аатап өтеді.

Екіншісі – ақыл тәрбиесі, яғни білім мен ой-сананы дамыту.

Үшіншісі – сұлулық тәрбиесі, ол адамның көркемдік талғамын, өнерге, әсемдікке құштарлығын қалыптастырады.

Төртіншісі – құлық тәрбиесі, яғни мінез-құлық пен сана-сезімге бағытталған тәрбие екеін көрсеткен.

Мағжанның пайымдауы бойынша, егер бала осы төрт саланы тең игерсе, ол толыққанды, кемел тұлға болып өседі.

3. Кәрімханның «Мағжан – ер түріктің тарихи тұлғасы» атты ғылыми мақаласында Мағжан Жұмабаев жас кезінен білім мен өнерге ден қойған, Алаш қайраткерлерімен бірге мектеп бағдарламаларын құрастыруға, қажетті оқулықтарды дайындауға және оларды оқытудың тиімді әдістерін жасауға белсене араласқаны туралы деректермен хабардар етеді. Сол кездегі алаш қозғалысының басты әрі нақты мақсаты халықты ағарту еді. Бұл игі бастаманы ұлтты сауаттандырудың негізін қалап, нағыз жанқиярлықтың үлгісін көрсеткені баяндалады. Жалпы, ұлтты оятуға бағытталған барлық әрекеттер мен талпыныстар ағартушылықтың, білім мен ғылымның дамуына кең жол ашқаны туралы көптеген мәліметтер кездестіруге болады [4].

Осы мақаланың қарастыру барысында М. Жұмабаевтың түркішілдік идеялары ХХ ғасырдың басында – Ресей империясы күйреп, Түркі халықтары үшін ұлттық ояну дәуірі басталған уақытта қалыптасқанын аңғаруға болады. Ұлтшылдық, түркішілдік және исламшылдық идеяларын алған тартқан «Ғалия» медресесі өз дәуірінде қазақ, татар, башқұрт жастарының бойына ұлттық рух пен азаттық сезімін сіңірді. Бұл оқу орны Ресей үстемдігі астындағы түркі халықтарының санасын оятып, патшалық биліктің отаршыл саясатына қарсы тұруға үндеді. Осындай серпіліс пен рухани жаңғыру халықтың шынайы өмірлік жағдайларынан туындаған еді. Патшалық Ресейдің қанаушылық пен қысымға негізделген саясаты елдің наразылығын күшейтті. Бұл саясат қазақ жерін бөлшектеп, оны Ресейден қоныс аударған мұжықтарға бөліп беруге, жергілікті халықтың тілін жойып, дәстүрінен айыруға бағытталды. Сонымен қатар, халықты орыстандыру үшін түрлі заңдар қабылданып, қазақтарды өз мәдениеті мен бірлігінен ажырату көзделді. Соның салдарынан қазақ халқының ынтымағы әлсіреп, ұлы орыс өктемдігіне тәуелді күйге түсті. Енді кейбіреулер жоғары билікке жағымпазданып, шен-шекпенге ұмтылып, бұрынғы қарсыластарының өздерін мадақтайтын дәрежеге жетті.

Тағы бір айта кететін жәйт, Мағжан негізінен отбасына, әкесіне, үлкенге құрметпен қарайтын, тапқа немесе топқа бөлінбеген дәстүрлі қазақ қоғамында дүниеге келіп, сол ортада тәрбиеленді. Сонымен қатар, ол татар медресесінде білім алып, түрікшілдік пен исламшылдық рухында, кейін Ресейдің отарлық саясатының қысымын көріп, езгіге ұшыраған қазақ халқының ұлттық санасын оятқан дәуірдің перзенті болды. Сондай-ақ ол орыс зиялылары арасындағы ұлтшылдық идеялардың да бар екенін жақсы түсінді. Батыс пен Ресейдің көрнекті ақындары мен ойшылдарының шығармаларынан нәр алып, олардың идеялық мектептерін үйренді. Осыншама айтылған тарихи әсерлердің нәтижесінде Мағжанның ұлтшыл, түрікшіл, рухы биік әрі санасы сергек ақын болып қалыптасуы заңды жағдай еді. Бұл кезеңде Мағжан орыс және Батыс әдебиетімен танысып, Шекспир, Гейне, Гете, Байрон, Пушкин, Фет, Бальмонт сияқты ақын-жазушылардың еңбектерін оқып, олардың идеалистік көзқарастарынан әсер алды [4].

Мағжан туралы мақала жазған Ы. Ожайұлы М. Жұмабаев ұлтшылдық пен түрікшілдік идеяларын арқау еткен өлеңдерін «Ғалия» медресесінде оқып жүрген кезінде жаза бастағанын, ақынның «Туған жерім – Сасықкөл» атты шығармасында ол патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына деген қарсылығын ашық білдіргенін, ал «Анама», «Жазды күні», «Жауынгердің жыры», «Орал», «Орал тауы», «Алыстағы бауырыма» сияқты туындылары оның бойындағы ұлттық сезім мен отансүйгіш рухтың қалыптаса бастағанын көрсетеді.

Ұлтшылдық сезім әдетте ең әуелі отбасынан бастау алып, кейін туған жер мен ауыл арқылы қалыптасып, дамиды. Туған жерін сүймеген адам отанын да шынайы сүйе алмайды.

Мағжанның да ұлтқа деген сүйіспеншілігі осы жақын ортасынан басталып, уақыт өте келе тереңдеп, күшейе түсті. Алғашқы кезде оның ұлтшылдық сезімі толық қалыптаспаған еді, себебі ол сол дәуірдегі ұлтшыл замандастарына еліктеп, солардың әсерімен бұл сезімді бойына сіңірді. 1919 жылдарға дейін ақынның бұл тақырыптағы шығармалары көп кездеспейді. Алайда Колчак дәуірінің ауыр кезеңі мен кеңес билігінің ұлтшылдықты шектеуі Мағжанның бұрын басылып қалған түрікшілдік сезімін қайта оятты. Сол кезеңде ол ұлт мүддесін түркі дүниесінің ортақ туының астына біріктіруді дұрыс жол деп санады. Ұлттық шеңбердің тарылғанын сезген ақын түркі халықтарының мәңгілік бауырластығы мен бірлігін қалыптастыруды мақсат етті [2].

Енді осы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы ұлтшылдық рух нақты көрініс тапқан туындылардың бірі – «Сүйемін» өлеңі қарастырсақ, онда ақын былай дейді:

Ұйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген,
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен,
Бірге жусап, бірге өрген.
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін –
Сол елімді сүйемін деп жырлаған [5].

Біз бұл өлең жолдарында ақын өз халқының бойындағы жақсы да, жаман да қасиеттерін жасырмай суреттейді. Жастыққа беріліп, жалқаулық пен ескі көзқарастан арыла алмай жүрген елінің кемшілігін көре тұра, оны шексіз сүйетінін айтады. Мағжанның бұл махаббаты шартсыз – ол елін жетістігі үшін емес, өз болмысы үшін сүйеді. Сондай-ақ ақын кең Сарыарқаны, «сағымы ойнап, бораны ұлыған» туған даласын да неге сүйетінін өзі түсіндіре алмайды. Бірақ бұл – туған жерге деген ішкі, терең сезімнің көрінісі. Себебі ұлтыңның топырағын, ауасын, суын, табиғатын – оның кемшіліктерімен қоса сүйе білу үшін үлкен жүрек пен нағыз отаншыл рух қажет.

Мағжан шығармашылығында түрік бірлігі мен түрік идеясы ерекше орын алады. Ақынның көзқарасы бойынша, «Қазақ халқының бақытқа жетуінің жалғыз жолы – ұлттық тәуелсіздік», ал бұл азаттыққа қол жеткізу үшін ол өз халқының тарихын, тағдырын және ерлікке толы өткен өмірін түркі дүниесімен сабақтастыра жырлаған.

Н. Халыкова, С. Тұрдалиева, Н. Ырсымбетовалар Мағжан поэзиясында түрікшілдік тақырыбының басты себебі – ұлттың азаттығы мен теңдігі үшін күрес идеясы еді, ақынның бұл бағыттағы жырлары ең алдымен отарлық езгіге қарсы наразылықтың, ұлттық сананы ояту мен тәуелсіздікке ұмтылыстың көрінісі деп бағалайды.

1920 жылдары түрік халқының жас көшбасшысы, Чанаққала шайқасында ерлігімен танылған Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған ұлт-азаттық қозғалысты Мағжан Жұмабаев зор құрметпен жырлады. Ақынның бұл ілтипаты - түрік бауырларына қазақ халқы атынан жолданған рухани сәлем іспетті көрінді. Ол осы тақырыптағы ойларын «Алыстағы бауырыма» атты өлеңінде бейнелеп көрсетеді:

...Алыста ауыр азап шеккен, бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен, бауырым.
Қамаған қалың жаудың ортасында,
Көл қылып көздің жасын төккен, бауырым...
...Шарқ ұрып ерікке ұмтылған түрік жаны,
Шынымен, ауырды ма, бітіп халі...
От сөніп, жүректегі құрыды ма,
Қайнаған тамырдағы ата қаны...
...Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа

Лайық па құл боп тұру? Жүр кетелік,
Алтайға, ата мирас алтын таққа... [6].

Біз бұл өлең жолдарда ақын түркі халықтарын рухани бірігуге, азаттық үшін бірлесіп күресуге шақырады. Ол түрік халқының азап шегіп отырған тағдырына алаңдап, қолдан келер көмек таба алмай күйінеді.

Сол кезеңде «түрік» атауы қазақ зиялыларының да жүрегіне ерекше жылулық ұялататын. Мағжанның «Алыстағы бауырыма» атты өлеңіндегі «Шарқ ұрып, ерікке ұмтылған түрік жаны» деген жолдары Түркиядағы ұлт-азаттық қозғалысқа арналғаны анық байқалады. Ақын шығармасын «Кел, кетелік, Алтайға, ата мирас, алтын таққа!» деген жалынды үндеумен түйіндейді. Бұл жолдар Мағжанның түбі бір түркі халықтарына деген сүйіспеншілігін, олардың бірлігі мен тәуелсіздігіне деген сенімін білдіреді. Демек, бұл өлең ақынның бауырлас түркі жұртын қолдау ниетінен туған рухани үндеу болып табылады.

Келесі туған жеріне байланысты жазылған «Туған жерім – Сасықкөл» өлеңін айтуға болады.

...Түрлі құс әуез қосып, шулаған көл,
Шуақта балықтарың тулаған көл.
Сапырып сары қымыз ертеңді-кеш,
Басында кеңес құрып, дулаған көл... [7].

Ақынның бұл туындысы 9 шумақтан, 45 тармақтан тұрады. Өлеңнің алғашқы шумағында Мағжан көлдің бейнесін айшықтап, оның ақ көбігін саф күміске балайды. «Сасықкөл» атауы да халықтың ырымшылдық қасиетіне байланысты туған: қазақтар жақсы көрген, қасиетті санаған нәрсеге тіл-көз тимесін деген ниетпен әдейі оғаштау ат қояды.

Өлеңде символдық бейнелер кеңінен қолданылған. Қазақ халқы ежелден тазалық пен пәктікті жоғары бағалаған. Мағжан да осы қасиетті бейнелеу үшін көлдің ақ көбігін күміске теңеп, үйлерді «ақбоз киіз үйлер» деп суреттейді. Ауыл адамдарының өзара сыйластығы мен мейірімі де осы тазалықтың нышаны ретінде көрінеді. Су - тазалықтың символы, ал көл - сол қасиеттің көрінісі екенін ашық бейнелеген.

Өлеңді талдау нәтижесінде ақынның туған жерге деген шынайы сүйіспеншілігі мен ұлттық рухы терең ашылады. Шығармада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, өмір салты, табиғатқа деген іңкәрлігі айқын сезіледі. Сонымен қатар бұл өлең жас ұрпақты елін сүйуге, адамгершілікке, ұлттық сана мен рухты қадірлеуге тәрбиелейді.

Мағжан Жұмабаевтың түркі халықтарының тарихы мен болашағын жырлауға арналған «Түркістан» поэмасы туындысына тоқталсақ болады. Бұл поэмада ақын түркі әлемінің ежелгі мәдениетін, ұлы өркениеттерін, батырлық рухы мен тарихи тағдырын бейнелей отырып, түркі халықтарының бірлігі мен мәңгілік идеясын көтереді.

Шығармада Түркістан тек географиялық ұғым ретінде емес, түркі жұртының рухани орталығы, қасиетті мекені, барша түркі халықтарының бастау бұлағы ретінде суреттеледі. Мағжан осы арқылы ұлттың тарихи жадын оятып, өткеннің даңқын еске алып, болашаққа деген сенімді ұштайды.

Сондықтан «Түркістан» поэмасы – ақынның түрікшілдік идеясының шарықтау шегі, тарих пен рухтың тұтастығын паш еткен көркем әрі терең философиялық шығарма. Мағжан Жұмабаев «Түркістан» поэмасында былай дейді:

Түркістан – екі дүниенің есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

Ақынның бұл өлең жолдары Түркістанның тек тарихи мекен ғана емес, рухани мәні терең қасиетті орда екенін көрсетеді. Шынында да, Түркістан – Шығыс пен Батысты, фәни мен бақиды жалғап тұрған киелі қақпа іспетті. Бұл көзқарас – тек Мағжанның жеке тұжырымы емес, күллі түркі жұртының санасына терең сіңген ортақ ұғым. Ол бұл туындысында:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан көп тамаша күндер кешкен, деп, Тұран жерін түркі жұртының
ежелгі отаны, қасиетті бабалар мекені ретінде тарихи дәлдікпен сипаттайды.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?

Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,

Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?! [8]. Бұл жолдарда Мағжан даңқты түрік
батырлары мен дана көсемдерінің қасиетін дәріптеу арқылы елдің намысын оятып, азаттық
пен ұлттық рух идеясын алға тартады.

Осы себептен де Түркістан – түркі халқы үшін өткінші дүние мен мәңгілік өмірді
жалғап тұрған қасиетті мекен, рухани орталық саналады.

Мағжанның шығармашылық мұрасын тақырыптық тұрғыдан жүйелесек, оның негізгі
бағыттары – ұлт-азаттық идеясы, лирикалық және суреткерлік поэзия, оқу-ағарту мен білім
мәселелері болса, осының барлығын біріктіріп тұрған ірі арна – түрікшілдік тақырыбы. Бұл
туындылардың өзегінде еркіндікке ұмтылу, сүйіспеншілік, ізгілік, ағартушылық пен
ұлтшылдық рух, сондай-ақ бауырлас халықтарға деген ілтипат пен мейірім сезімі жатыр.

А. Шалдарбекованың «М. Жұмабаев шығармашылығындағы тарихи және рухани
сабақтастық мәселелері» ғылыми мақаласында М. Жұмабаев шығармашылығында анық
байқалатын түрікшілдік идеясы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының
дүниетанымында Шығыс мәдениетінің терең ықпалын байқауға болады. Бұл құбылысты
тарихи тұрғыдан заңды деп айтуға болады, себебі, бұл кезеңде түрлі мәдени бағыттар мен
рухани білімдердің өзара жақындасуы мен үндесуі табиғи сипат алды. Қазақ мәдениетінің өзі
де адамзат өркениетінің Шығыс бөлігіне тән ерекше мәдени-рухани жүйенің ажаырамас бір
бөлігі екенін атап көрсеткен [9].

Шын мәнінде, Мағжан – ұлтшылдығымен қатар түрікшілдікті биік қойған, гуманист
ақын. Ол тек өз халқын дәріптеп қана қоймай, қазақтың тағдырлас, тектес туыстас түркі
халықтарының да бірлігі мен ортақ мұратын жырлады. Осы идеялар нәтижесінде ақынның
«От», «Орал», «Түркістан», «Тұранның бір бауында», «Қазақ тілі», «Алыстағы бауырыма»
сияқты түрікшіл рухтағы туындылары дүниеге келді.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларында түрікшілдік идеясының көрініс табуы ерте,
яғни оның «Ғалия» медресесінде білім алған кезінен басталғанын Жүсіпбек Аймауытов пен
Сәбит Мұқанов та атап өтеді. Бұл пікірді 1912 жылы жарық көрген «Шолпан» жинағына
енген «Орал тауы» атты өлеңі нақты дәлелдейді. Кейінгі жылдары жазылған «Алыстағы
бауырыма», «Жер жүзіне», «Қазақ тілі», «Түркістан», «Тұранның бір бауырында», «Орал»
сияқты туындылары да осы бағыттың жалғасы болып табылады.

Жалпы, Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен әдеби-қоғамдық қызметін үш кезеңге бөліп
қарастырады. Бірінші кезеңі деп ақынның туғанынан бастап 1893-1910 жылға дейінгі кезеңді
алады. Бұл кезеңге ақынның алғаш хат танып, білім алған қайнар көздері, алғашқы ой-өрісіне
эсер еткен қоғамдық жағдайлар, алғашқы өлеңдерін жазуы, жазып қана қоймай, алғашқы
өлеңдер жинағы «Шолпанның» жарық көруін жатқызады. Екінші кезең ретінде 1910-1924
жылдар аралығындағы кезең алынса, үшінші кезеңін әрі соңғы кезең деп атап, 1924-1938
жылдар аралығын қарастырады.

Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы - тек саяси ұран емес, бұл мәдени
бірлікке, ұлттық жаңғыруға, рухани тәуелсіздікке негізделген терең философиялық-тарихи
және психологиялық тұжырым. Ол үшін түрікшілдік – түрік халықтарының рухани
тұтастығы мен тарих алдындағы жауапкершілігі болатын. Мағжанның түрікшілдігі кеңестік
билік тарапынан ұлтшылдық және пантуранизм деп танылып, репрессияға ұшырады. 1929 ж.
тұтқындалып, түрмеге жабылды. 1938 ж. ату жазасына кесілді. 1958 ж. ақталды.

Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы оның дүниетанымдық және шығармашылық жүйесінің негізгі өзегін құрайтын күрделі тарихи-философиялық құбылыс екені айқындалды. Ақынның түрікшілдік идеялары XX ғасырдың басындағы қазақ және жалпы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстарымен тығыз байланыста дамығаны дәлелденді. Мағжан өз шығармаларында түркі халықтарының ортақ тарихи тамырын, рухани бірлігін және мәдени сабақтастығын көркем әрі психологиялық тұрғыдан терең көрсеткен. Зерттеу нәтижесінде ақынның түрікшілдік көзқарасы саяси идеологиядан гөрі ұлттық рухани тұтастықты, мәдени жаңғыруды және ұлттық сананы оятуды мақсат еткен идеялық жүйе ретінде анықталды. Мағжанның поэзиясындағы ұлттық рух, еркіндік, намыс және бірлік ұғымдары тарихи-психологиялық тұрғыдан талданып, олардың ұлт жадын сақтау мен болмысты жаңғыртудағы маңызы көрсетілді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Мағжан поэзиясының мазмұндық құрылымын терең талдау оның шығармаларындағы ұлттық және түрікшілдік көзқарастардың саяси ұстанымнан гөрі рухани тұтастықты, мәдени жаңғыруды және ұлттық сананы қалыптастыруды көздеген жүйе ретінде танылды. Мағжан Жұмабаев өз өмірінде ағартушылық пен ұлтшылдық ұстанымдарын қатар алып жүрді, оларды өзінің өмірлік мұратына айналдырды. Ал замандасы әрі қаламдас серігі Сайфи Құдаш «Ол неге сенбеді?» деген сұраққа «Бұның жалғыз себебі бар Мағжанның ұлтшыл көзқараста болғандығы» деп жауап берген. Сондықтан да Мағжанды тұла бойы тұтас ұлтшыл ақын деуге толық негіз бар. Қазақ тарихында Қазтуған, Махамбет, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы сияқты ұлтшылдық рухтағы тұлғалардың шығармалары қатарын Мағжан поэзиясы лайықты түрде толықтырды. Әрине, оның шығармашылық әлемі кең әрі көп қырлы: махаббат пен сезім тереңдігін жырлаған нәзік лирикаларынан бастап, ерлік пен батырлықты дәріптеген поэмаларына дейін әр алуан тақырыпты қамтиды. Дегенмен, шын мәнінде, Мағжан - өз ұлтының сөзін сөйлеп, мұңын мұндаған, жоғын жоқтаған нағыз халық ақыны.

М.Жұмабаев түрікшілдік ұстанымы өз дәуірінің саяси-мәдени жағдайымен ұштастырып, оны ұлттық болмысты сақтаудың және түркі халықтарының біртұтастығын рухани тұрғыдан нығайтудың құралы ретінде дамытты. Осы тұрғыдан алғанда, оның шығармаларындағы түрікшілдік идеясы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының тарихи ой-санасымен үндес келетін, түркі өркениетінің мәдени-идеялық тұтастығын танытатын ғылыми-тарихи мәні бар тұжырым ретінде бағаланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шілдебай С. «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс». - Алматы: «Ғылым», 2002. - 214 б.
2. Ожайұлы Ы. Мағжан еңбектеріндегі түрікшілдік идеясы 01.05.2022 ж. // Қазақстан тарихы порталы <https://e-history.kz/kz/news/show/33582>
3. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: 1922. -144 б.
4. Кәрімхан З. Мағжан – ер түріктің тарихи тұлғасы 26.04.2023 ж. // Қазақстан тарихы порталы <https://e-history.kz/kz/news/show/339137>
5. Жұмабаев, М. Көп томдық шығармалар жинағы / М. Жұмабаев. - Алматы: Жазушы, 2004. – Т.3. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. -Алматы: Жазушы, 2003. - 232 б.
6. Халыкова Н.С., Тұрдалиева Р.С., Ырсымбетова Н. М.Жұмабаев өлеңдеріндегі тәңірлік және түрікшілдік тақырыбы <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/24/40>
7. Елеукенов, Ш. Р. Мағжан. өмірі мен шығармашылығы / Ш. Р. Елеукенов . - Астана: Астана-полиграфия, 2008. - 392 б.
8. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
9. Шалдарбекова А.Б. М.Жұмабаев шығармашылығындағы тарихи және рухани сабақтастық мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. - 2014.- № 1 (46). – 21-28 бб.

REFERENCES

1. Shil'debay S. «Tyurkizm i natsional'no-osvoboditel'noye dvizheniye v Kazakhstane». – Almaty: «Nauka», 2002. – 214 s.
2. Ozhayuly I. Ideya tyurkizma v tvorchestve Magzhana 01.05.2022 // Portal istorii Kazakhstana <https://e-history.kz/kz/news/show/33582>
3. Zhumabayev M. Pedagogika. – Almaty: 1922. – 144 s.
4. Karimkhan Z. Magzhan – istoricheskaya figura muzhchiny-tyurka 26.04.2023 // Portal istorii Kazakhstana <https://e-history.kz/kz/news/show/339137>
5. Zhumabayev, M. Mnogotomnoye sobraniye sochineniy / M. Zhumabayev. – Almaty: Pisatel', 2004. – T.3. Perevody, nauchnyye trudy, stat'i. – Almaty: Pisatel', 2003. – 232 s.
6. Khalykova N.S., Turdaliyeva R.S., Yrsymbetova N. Tema tengrianstva i tyurkizma v poezii M. Zhumabayeva <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/24/40>
7. Yeleukenov, SH.R. Magzhan. Zhizn' i tvorchestvo / SH.R. Yeleukenov. – Astana: Astana-poligrafiya, 2008. – 392 s.
8. Zhumabayev M. Proizvedeniya (literaturnoye izdaniye). Tom 1: Poemy, eposy / Sostavitel' Sandibek Zhubaniyazov. – Almaty: Pisatel', 2013. – 376 s.
9. Şaldarbekova A.B. M. Zhumabayev şıgarmaşıılıǵındaǵı tarihi jane ruhani sabaktastik maseleleri // KazÜU Habarşisi. - 2014.- № 1 (46). – 21-28 бб.

Салғараев Марат Тұрғанбайұлы

PhD, аға оқытушы

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0008-1450-3633>

Құлахмедова Әсел

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

2 курс студенті

E-mail: kulakhmetovaasel@gmail.com

ҰЛЫ ҚОЛБАСШЫЛАР: АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ МЕН ШЫҢҒЫСХАН

Аңдатпа.

Александр Македонский мен Шыңғысхан — әлем тарихындағы аса ірі қолбасшылардың бірі, олардың өмір жолы мен жасаған істері адамзат мәдениетінің дамуына зор ықпал етті. Еуропа тарихшылары Александрды ғасырлар бойы «ұлы жаулап алушы» және «империя құрған тұлға» деп жоғары бағалап келсе, Шыңғысханға керісінше «варвар» немесе «қатыгез басқыншы» деген жағымсыз баға беру кең тараған. Мұндай қарама-қайшы көзқарастар еуроцентризмнің әсерін айқын аңғартады.

Тарихнамада олардың бейнесі әрқилы қалыптасқан: Александр көбіне мәдениет, ғылым және білімнің өркендеуіне жол ашқан тұлға ретінде сипатталады, көбіне өркениеттерді тоғыстырған, эллин мәдениетін кең таратқан ағартушы билеуші ретінде дәріптеледі. Ал Шыңғысханның мемлекет құрудағы, халықаралық сауда мен мәдени байланыстарды нығайтудағы үлесі көп жағдайда назардан тыс қалып, оның аты тек шапқыншылық пен қиратумен ғана байланыстырылып жатады. Шыңғысхан туралы еңбектерде еуроцентристік көзқарас басым болып, оны «варвар», «қатыгез жаулаушы» ретінде көрсететін тұжырымдар жиі кездеседі. Алайда зерттеулер көрсеткендей, екі көшбасшы да әлемдік сауда байланыстарының кеңеюіне, жаңа басқару жүйелерінің орнығуына, халықаралық қатынастардың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Бұл жұмыста олардың әскери стратегиялары, мемлекетті басқару тәсілдері және өркениетке қалдырған мұралары салыстырмалы түрде талданып, тарихи тұлғаларды біржақты бағалаудың ғылыми дәлдігі қарастырылады. Зерттеу еуроцентризм әсерін сын тұрғысынан бағалап, Александр мен Шыңғысхан феноменін кең тарихи контексте көрсетуге бағытталады.

Кілт сөздер: Александр, Шыңғысхан, эллинизм, варвар, еуроцентризм, Александриялар, геноцид, Фивы, фаланга, империя, жаулап алу, мәдени ықпал.

Salgarayev M.

PhD, Senior lecturer

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0008-1450-3633>

Kulakhmedova A.

2nd year student at the International Kazakh-Turkish University named after

Khoja Ahmed Yasawi

E-mail: kulakhmetovaasel@gmail.com

GREAT COMMANDERS: ALEXANDER THE GREAT AND GENGHIS KHAN

Abstract.

Alexander the Great and Genghis Khan are two of the most influential military leaders in history, and their lives and actions have had a profound impact on human culture. While European historians have long praised Alexander as a "great conqueror" and "man who built an empire," it is common for them to refer to Genghis Khan as a "barbarian" or a "cruel invader," rather than a "barbarian." This contrasting view highlights the influence of Eurocentrism.

In historiography, their image is ambiguous: Alexander is often described as a man who paved the way for the flourishing of culture, science, and education, and is often praised as an enlightened ruler who united civilizations and popularized Hellenic culture. However, Genghis Khan's contributions to the establishment of the state, the strengthening of international trade, and cultural connections are often overlooked, and his name is associated primarily with invasion and destruction. The works on Genghis Khan are dominated by a Eurocentric perspective, often referring to him as a "barbarian" or a "cruel conqueror." However, research has shown that both leaders significantly contributed to the expansion of global trade networks, the establishment of new governance systems, and the development of international relations. This paper aims to analyze their military strategies, governance methods, and the legacy of their civilizations, while also examining the scientific accuracy of their historical assessments. The study aims to critically evaluate the influence of Eurocentrism and demonstrate the significance of Alexander and Genghis Khan in a broader historical context.

Key words: Alexander, Genghis Khan, Hellenism, barbarian, Eurocentrism, Alexandria, genocide, Thebes, phalanx, empire, conquest, cultural influence.

Salgarayev M.

Doktora, Kıdemli öğretim görevlisi

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0008-1450-3633>

Kulakhmedova A.

Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

2. sınıf öğrencisi

E-mail: kulakhmetovaasel@gmail.com

BÜYÜK KOMUTANLAR: BÜYÜK İSKENDER VE CENGİZ HAN

Özet.

Büyük İskender ve Cengiz Han, dünya tarihinin en büyük komutanlarından bazılarıdır, yaşam yolları ve eylemleri insan kültürünün gelişimi üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Avrupalı tarihçiler İskender'i yüzyıllar boyunca «büyük fatih» ve «imparatorluğu kuran adam» olarak büyük saygı görürken, Cengiz Han'a «barbar» yerine «barbar» veya "acımasız işgalci" hakkında olumsuz bir değerlendirme yapmak yaygındır. Bu tür çelişkili görüşler, Avrupa merkeziliğinin etkisini açıkça vurgulamaktadır.

Tarih yazımında imajları belirsizdir: İskender genellikle kültürün, bilimin ve eğitimin refahına giden yolu açan biri olarak tanımlanır, genellikle uygarlıkları birleştiren, Helen kültürünü popülerleştiren aydınlanmış bir hükümdar olarak kutlanır. Ve Cengiz Han'ın devletin kurulmasına, uluslararası ticaretin ve kültürel bağların güçlendirilmesine katkısı çoğu durumda göz ardı edilmekte ve adı yalnızca istila ve yıkımla ilişkilendirilmektedir. Cengiz Han ile ilgili yazılara Avrupa merkezli bir bakış açısı hakimdir, genellikle ona «barbar», «zalim fatih» dedikleri iddialar vardır. Ancak araştırmalar, her iki liderin de dünya ticaret bağlarının genişlemesine, yeni yönetim sistemlerinin kurulmasına ve uluslararası ilişkilerin gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bu çalışma, askeri stratejilerini, devleti yönetme biçimlerini ve medeniyet mirasını analiz edecek ve tarihi şahsiyetlerin kesin değerlendirmesinin bilimsel doğruluğunu gözden

geçirecektir. Çalışma, Avrupa merkezçiliğinin etkisini eleştirel bir şekilde değerlendirmeyi ve İskender ve Cengiz Han fenomenini geniş bir tarihsel bağlamda göstermeyi amaçlayacak.

Анаhtar кelimeler: İskender, Cengiz Han, Helenizm, barbar, Avrupa merkezçilik, İskenderiye, soykırım, Thebes, falanks, imparatorluk, fetih, kültürel etki.

Салгараев Марат Турганбаевич

PhD, ст. преподаватель

E-mail: marat.salgaraev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0008-1450-3633>

Кулахмедова Аселя

Студент 2 курса

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

E-mail: kulakhmetovaasel@gmail.com

ВЕЛИКИЕ ПОЛКОВОДЦЫ: АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ И ЧИНГИСХАН

Аннотация.

Александр Македонский и Чингисхан — одни из крупнейших полководцев в мировой истории, их жизненный путь и поступки оказали огромное влияние на развитие человеческой культуры. В то время как европейские историки на протяжении веков высоко ценили Александра как «великого завоевателя» и «человека, построившего империю», было обычным делом давать Чингисхану отрицательную оценку «варвар» или «жестокий захватчик», а не "варвар". Такие противоречивые взгляды явно подчеркивают влияние евроцентризма.

В историографии их образ неоднозначен: Александра часто описывают как человека, открывшего путь к процветанию культуры, науки и образования, часто прославляют как просвещенного правителя, который объединил цивилизации, популяризировал эллинскую культуру. А вклад Чингисхана в становление государства, укрепление международной торговли и культурных связей в большинстве случаев упускается из виду, и его имя ассоциируется только с вторжением и разрушением. В трудах о Чингисхане преобладает евроцентрический взгляд, часто встречаются утверждения, в которых его называют «варваром», «жестоким завоевателем». Однако исследования показали, что оба лидера существенно способствовали расширению мировых торговых связей, установлению новых систем управления, развитию международных отношений. В этой работе будут проанализированы их военные стратегии, способы управления государством и наследие цивилизации, а также рассмотрена научная точность однозначной оценки исторических личностей. Исследование будет направлено на критическую оценку влияния евроцентризма и демонстрацию феномена Александра и Чингисхана в широком историческом контексте.

Ключевые слова: Александр, Чингисхан, эллинизм, варвар, евроцентризм, Александрии, геноцид, Фивы, фаланга, империя, завоевание, культурное влияние.

Введение. Александр Македонский и Чингисхан по праву считаются одними из самых влиятельных полководцев мировой истории. Их завоевательная политика и историческое наследие до сих пор вызывают большой интерес среди исследователей и историков. Однако под воздействием евроцентрического взгляда роль Чингисхана нередко представляется в негативном свете, тогда как достижения Александра Македонского зачастую преувеличиваются. В этой связи возникает необходимость дать более объективную оценку обоим историческим личностям, сравнив их влияние на развитие государств и цивилизаций. Сравнительный анализ позволяет глубже понять их подлинное историческое значение и вклад в мировую историю.

Цель данного доклада — определить значимость Александра Македонского и Чингисхана, сопоставив их политическое, культурное и военное наследие. Основная задача работы — проанализировать стратегию завоеваний и историческую роль этих двух лидеров, выявить их влияние на развитие различных цивилизаций, а также определить, каким образом евроцентрическая перспектива влияет на оценку их деятельности. Посредством сравнительного анализа планируется раскрыть общие и отличительные черты их завоевательной политики.

Материалы. Жизнь и деятельность таких великих исторических личностей, как Александр Македонский и Чингисхан, на протяжении многих веков остаются объектом многочисленных исследований, дискуссий и спорных оценок. Данный историографический обзор рассматривает основные труды, использованные при анализе походов, военной стратегии, путей прихода к власти, а также культурного и политического наследия этих двух полководцев. Арриан, «Походы Александра». Арриан является одним из наиболее подробных и авторитетных источников, описывающих военные походы Александра Македонского. Он освещает завоевания в Греции, Персии, Египте и Индии, акцентируя внимание на его военном таланте, храбрости и политической мудрости. Хотя этот труд считается наиболее достоверным источником о походах Александра, в нём заметна тенденция к положительной оценке его деятельности, что может отражать евроцентристский подход в историографии. Плутарх, «Жизнь Александра». В рамках своих «Сравнительных жизнеописаний» Плутарх подробно описывает жизнь Александра, уделяя внимание не только его военным достижениям, но и личностным качествам, нравственным устремлениям и философским взглядам. Плутарх стремится показать как достоинства, так и слабости Александра, однако в ряде случаев также склонен преувеличивать его вклад в мировую цивилизацию. Жуижу, «Шыңғыснама». Этот труд является одним из ключевых источников, посвящённых жизни, походам и потомкам Чингисхана. Автор подробно описывает военные достижения Чингисхана и расширение Монгольской империи. В произведении содержатся важные сведения о личности Чингисхана, его пути к власти и методах укрепления государственности. «Шыңғыснама» также представляет ценные данные о месте Чингисхана в монгольском обществе и его законах, включая сведения о «Ясе». Рашид ад-Дин, «Чингисхан и его потомки». Этот труд — один из наиболее обстоятельных мусульманских источников, посвящённых Чингисхану. В нём рассматриваются его приход к власти, завоевательные походы и политическая структура Монгольской империи. Кроме того, Рашид ад-Дин подробно анализирует правление сыновей и внуков Чингисхана, в частности уделяет внимание улусному делению Великой Монгольской империи. Джек Уэзерфорд, «Чингисхан и рождение современного мира». Современное исследование, которое предлагает новый взгляд на вклад Чингисхана в мировую цивилизацию. Уэзерфорд рассматривает его не только как завоевателя, но и как реформатора, способствовавшего развитию торговли и культурного обмена. Автор показывает, что наследие Чингисхана оказало значительное влияние на Европу, Китай и Ближний Восток, укрепив трансрегиональные экономические и культурные связи. Тимоти Мэй, «Военное искусство монголов». Труд Мэя подробно анализирует стратегию и тактику Чингисхана и его последователей. Особое внимание уделяется ключевым элементам монгольских побед, таким как стремительные манёвры, эффективная разведка и стратегическое планирование. Автор также рассматривает долгосрочные военно-политические последствия монгольских походов. Фрэнк Мак Лин, «Чингисхан: его походы, империя и наследие». Мак Лин детально описывает Монгольскую империю и исторический контекст её расширения. Он исследует не только военные успехи Чингисхана, но и его достижения в области имперского управления, правовых реформ и государственного строительства. Робин Лейн Фокс, «Александр Македонский». Фокс рассматривает жизнь Александра в широком историческом контексте, анализируя его военные походы, политические достижения и культурное влияние. Автор описывает Александра не только как великого завоевателя, но и как государственного деятеля,

реформатора и человека, интересовавшегося философией. Дерек Хауард, «Александр Македонский: победы и пути». Труд Хауарда исследует военные тактики Александра, его успехи и неудачи, а также культурные и политические последствия его завоевательной политики. Отдельное внимание уделяется долгосрочному влиянию империи Александра на мировую историю. Сакен Дюсенбаев, «Чингисхан и Александр Македонский: две исторические личности».

В исследовании казахстанского историка проводится сравнительный анализ двух великих полководцев. Дюсенбаев рассматривает их военные и политические достижения, определяя их роль в мировой истории. Особое внимание уделяется влиянию евроцентристского подхода, который склонен преувеличивать роль Александра и, наоборот, изображать Чингисхана как варвара. Труды, посвящённые Александру Македонскому и Чингисхану, представляют широкий спектр взглядов на их жизнь и достижения. Их военные способности, политические реформы и историческое наследие остаются предметом активных научных дискуссий. Данный историографический обзор демонстрирует уровень изученности двух лидеров и показывает разнообразие источников, используемых при анализе их исторической роли.

Методы исследования.

В данной научной работе применялись историко-сравнительный анализ, источниковедческий, хронологический и системный подходы.

1. Сравнительно-исторический метод Жизнь, военные походы, методы управления государством и стратегическое мышление Александра Македонского и Чингисхана были рассмотрены в сравнительном аспекте. С помощью этого метода были выявлены сходства и различия их военной тактики, идеологических установок и исторического наследия.
2. Источниковедческий (историографический) анализ В ходе исследования использовались труды античных, средневековых и современных историков. Данные об Александре почерпнуты из трудов Арриана, Плутарха и Курция Руфа, а сведения о Чингисхане — из «Джами ат-таварих» Рашида ад-Дина, хроник Юаньской династии, а также работ Әлкея Марғұлана и Льва Гумилёва. Этот метод позволил сравнить достоверность исторических источников и выявить влияние евроцентристского подхода.
3. Хронологический метод Для анализа событий в контексте их времени применялось хронологическое упорядочение. Данный подход позволил определить временные параллели и различия в жизненных этапах двух полководцев, их военных реформах и завоевательных кампаниях.
4. Культурно-цивилизационный анализ В рамках исследования была рассмотрена историческая миссия Александра Македонского и Чингисхана с точки зрения влияния их империй на цивилизационное развитие. Метод направлен на выявление роли каждого из них в взаимодействии культур, идеологии имперского строительства и в определении их места в мировой истории.
5. Методы синтеза и интерпретации На основе обобщения исторических данных и результатов анализа была предпринята интерпретация вклада обоих лидеров в мировую цивилизацию с авторской исследовательской позицией.

Таблица № 1. Методы исследования

Обсуждение. Пути прихода к власти Александра Македонского и Чингисхана имели значительные различия. Их жизненные обстоятельства, среда, в которой они выросли, и способы достижения власти демонстрируют, насколько различными были их судьбы.

В жизни Александра Македонского для его прихода к власти были созданы все благоприятные условия. Его отец — Филипп II — был могущественным царём Македонии, а также авторитетным правителем, объединившим крупные греческие государства и установившим над ними своё господство. Александр с детства рос в окружении аристократии и военной элиты. Его наставником был великий философ Аристотель, что обеспечило ему глубокие знания и культурное воспитание. Александр хорошо понимал философию, получив прекрасное образование, и одновременно овладел военным искусством. Его друзья и сторонники также принадлежали к высшим слоям общества, что обеспечило ему большие возможности для прихода к власти. Александр стал царём в двадцатилетнем возрасте после смерти своего отца. Используя могущественную армию и союзы, созданные Филиппом II, он начал свои походы. Его основные завоевательные походы были направлены против Персидской империи, которой тогда правил слабый царь Дарий III; к тому времени империя была ослаблена экономически и военным отношением. В войнах против Дария III Александр не столкнулся с серьёзными трудностями, поскольку внутренняя политическая обстановка и армия персов находились в упадке. Таким образом, Александр Македонский, воспользовавшись благоприятной политической и военной ситуацией, одержал великие победы [1.55–57].

Жизнь Чингисхана развивалась в совершенно иных условиях. Его первоначальное имя — Темучин. Он родился в суровых условиях монгольской степи, в сложной кочевой среде. Хотя его отец, Есугей-баатур, был одним из крупных кочевых вождей, он умер рано, и Темучин остался без отцовской поддержки. После смерти отца враги отняли у его семьи имущество и положение, и юный Темучин вместе с матерью и братьями жил в нищете. Это заставило его жить в условиях постоянной борьбы и выживания. Жизнь Темучина была полна испытаний: его неоднократно брали в плен, продавали в рабство, но он сумел бежать. Его путь к власти был результатом его сильной воли и упорства. Несмотря на бедность и трудности, он постепенно начал подчинять себе кочевые племена. Темучин постоянно воевал со своими врагами, проводил многочисленные битвы, стремясь установить единство среди степных племён. Его противники были весьма сильными: помимо воинственных племён, ему пришлось столкнуться с мощными государствами, такими как чжурчжэни и Северный Китай.

Чингисхан пришёл к власти, преодолев огромные трудности. Он в первую очередь объединил монгольские племена; создание такого союза обеспечило ему огромную силу и влияние. Несмотря на сильную военную подготовку своих противников, он побеждал благодаря своему уму и выдающемуся военному мастерству. В своих завоевательных походах Чингисхан противостоял хорошо организованным и мощным армиям. Его самые известные победы были одержаны над чжурчжэнями, государством Ся, сильными северокайскими войсками, а позже — над Средней Азией и Европой [2.134].

На приход Александра к власти повлияли множество благоприятных факторов. Он происходил из богатой семьи, получил прекрасное образование, имел союзников и унаследовал от отца мощную армию. Его основными противниками в завоевательных походах была ослабленная Персидская империя, что способствовало его победам. Хотя военный талант Александра признаётся, его положение было крайне выгодным.

Положение Чингисхана было совершенно противоположным. Он вырос в нищете и утвердил свою власть ценой тяжёлой борьбы и огромного терпения. Его противники были не слабыми, а сильными и хорошо организованными армиями различных племён и империй. Военные достижения Чингисхана стали возможны исключительно благодаря его личным усилиям и выдающимся военным способностям.

Таким образом, пути их прихода к власти были разными: один начал свой путь в условиях богатства и власти, другой — преодолев суровые испытания судьбы и тяжёлые условия жизни.

Александр	Чингисхан
Успешные походы	
334–333 гг. — Битва при Гранике (Фригия)	1206–1207 гг. — Объединение монгольских племён
333 г. — Битва при Иссе (Сирия)	1211–1215 гг. — Поход против государства Чжурджэней
332–331 гг. — Захват городов Тир и Газа	1219–1221 гг. — Поход против Хорезмшаха
331 г. — Битва при Гавгамелах (против персов)	1220–1223 гг. — Походы против Согдианы, Туркестана и Ирана
327–325 гг. — Поход в Индию (границы с Гидеспом)	1236–1242 гг. — Походы против Восточной Европы и земель Руси
Неудачные походы	
335 г. — Трудности при захвате Босфора	1219 г. — Поход против Хорезмшаха
326 г. — Битва при Поталадже (Индия)	1223 г. — Трудности при нападении на Киевскую Русь
331 г. — Восстание во главе с Запарием [З. 312]	

№2 таблица Успешные и неудачные походы полководцев

В данном разделе представлена таблица успешных и неудачных походов Чингисхана и Александра Македонского. Эта таблица позволяет наглядно сравнить их военные кампании, выявить как достижения, так и трудности каждого из полководцев. Стратегии, тактики и результаты их походов имеют значительное историческое значение. Тактики ведения войны Чингисхана и Александра Македонского являются важными аспектами, демонстрирующими их военное мастерство. Оба полководца остаются одними из самых влиятельных фигур своего времени. Их тактические подходы, организация войск, стиль проведения кампаний и командные стратегии различались, однако оба достигли значительных успехов в реализации своих целей. Армия Чингисхана опиралась на мобильность, скорость и маневренность, тогда как Александр применял фалангу, что позволяло сохранять статический боевой порядок. Оба полководца использовали обман и тактические манёвры, но Чингисхан успешно сочетал их с высокой мобильностью своих войск. Кавалерия составляла основу тактики Александра, тогда как Чингисхан использовал лучников для быстрых и компактных атак. Оба лидера уделяли большое внимание разведке и сбору информации, но Чингисхан также активно использовал союзы с различными народами для обмана противников. Армия Александра Македонского опиралась на высокий моральный дух и смелость солдат, тогда как Чингисхан сохранял силу своих войск через дисциплину и систему налогообложения. Несмотря на различия в тактике, оба полководца оставили значительный след в истории благодаря своему военному мастерству и стратегическому мышлению. Размеры армий также различались. Армия Александра состояла примерно из 30 000–55 000 человек и менялась в зависимости от кампаний и сражений. Армия Чингисхана варьировалась от 10 000 до 300 000 человек в зависимости от походов и конкретных боевых действий, а численность войск изменялась в ходе кампаний и из-за трудностей с мобилизацией [4.155]. Формы государственного управления в эпоху Александра Македонского и Чингисхана значительно различались, что зависело от структуры их империй и культурных особенностей. Оба полководца создали огромные государства, однако методы управления у них были разными. Система управления Александра была преимущественно монархической и автократической. Он централизованно

управлял завоёванными территориями, при этом часто сохраняя местные политические и культурные структуры. Александр старался адаптировать управление под местные условия и распространять греческую культуру через эллинизацию [4.436]. Чингисхан, напротив, построил систему управления на основе кочевой племенной военной структуры. Его власть опиралась на дисциплину, законы и строгий порядок. Поскольку его империя была многонациональной, он проявлял гибкость по отношению к культуре и традициям разных народов, стремясь сохранить единство государства.

Таким образом, системы управления Александра Македонского и Чингисхана различались в соответствии с культурными и географическими условиями, однако оба полководца создали и эффективно управляли одними из самых могущественных империй своего времени.

Результаты. В истории Чингисхан часто изображается как жестокий завоеватель, разрушавший культуру. Это является следствием евроцентристского подхода, который склонен оценивать действия Чингисхана как варварские. Однако, если учесть, что Александр Македонский также совершал аналогичные действия, становится очевидной односторонность таких оценок.

Например, разрушение Александром города Фивы является наглядным примером уничтожения культуры. Фивы были одним из важнейших культурных и исторических центров Греции, где развивалась древнегреческая мифология и философия. Тем не менее, Александр полностью сжёг город и истребил его население. Культурное наследие и исторические ценности города были уничтожены, а тысячи человек проданы в рабство или убиты. Эти действия Александра можно рассматривать как пример разрушительной политики, аналогичной действиям Чингисхана при завоевании некоторых городов. Однако разница заключается в том, что Александра часто восхваляют как «распространителя цивилизации», тогда как Чингисхана ограничиваются названием «варваром». Это яркое проявление несправедливости и влияния евроцентристских подходов в оценке исторических личностей.

Конфликт Александра Македонского с Фивами считается одним из самых жестоких и кровопролитных эпизодов его завоевательных походов. В 335 году до н.э., когда в греческих городах началось восстание против македонского господства, Александр предпринял решительные меры против мятежников [5.66]. Особое место заняли Фивы, которые отказались признать власть Александра, поэтому город был осаждён. Во время осады жители Фив оказали сильное сопротивление, однако город был захвачен. После завоевания Александр проявил особую жестокость: стены Фив были разрушены, а сам город практически полностью сожжён. Согласно историческим данным, около 30 тысяч человек было продано в рабство, а примерно 6 тысяч убито. Эти действия демонстрируют применение силы Александром для укрепления собственной власти. Разрушение Фив стало предупреждением для других греческих городов, которые впоследствии были вынуждены признать власть Александра [6.555].

Во время военных походов и политики завоеваний Александра Македонского в некоторых регионах происходили геноцидные действия. Они в основном были направлены против завоёванных народов с целью уничтожения их культуры и общества. На основании исторических источников можно выделить следующие геноцидные действия Александра: Во время завоеваний Персидской империи Александр наносил жестокие удары персам и местному населению. После побед в сражениях он разрушал многие города (например, Сус, Персеполь). Пожар в Персеполе привёл к уничтожению персидской культуры и исторического наследия (334–331 гг. до н.э.). В ходе похода в Индию, особенно на территории царства Порос (326 г. до н.э.), происходили ожесточённые сражения, в которых погибло множество индийцев, включая мирное население [7.211].

Александр использовал жёсткие репрессии для установления своей власти в завоёванных странах, укрепляя таким образом своё влияние. Уничтожение культуры и традиций завоёванных народов стало важной частью его политики завоеваний.

Геноцидные действия Александра Македонского были неотъемлемой частью его стратегии завоеваний. Он уничтожал противников и применял жестокие методы для укрепления власти. Это привело к массовой гибели народов и разрушению их культурного наследия. Хотя такие действия можно объяснить стратегическими интересами, исторически они запомнились как проявление жестокости. При этом евроцентристский подход зачастую не придавал значения этим действиям или оправдывал их образом «великого» полководца. Современное исследование, которое предлагает новый взгляд на вклад Чингисхана в мировую цивилизацию [8.3].

Таким образом, оба полководца известны своими стратегическими и военными достижениями, но двойные стандарты в оценке их культурного наследия и походов противоречат объективной исторической оценке.

Заключение. Александр Македонский и Чингисхан — две выдающиеся личности, занимавшие особое место в истории развития человеческой цивилизации. Их жизненный путь, стратегическое мышление и способы управления государством радикально изменили ход мировой истории. Они стали символами военного искусства, политической системы и цивилизационного развития не только в своё время, но и на протяжении последующих веков. Каждый из них поднимал дух своего народа и создавал новую идеологическую парадигму своего времени.

Главное достижение Александра Македонского — объединение Европы и Азии и создание эпохи эллинизма. Он сумел соединить разные культуры и внедрить греческую культуру в восточные цивилизации. Это был не просто завоевательный поход, а синтез цивилизаций. Несмотря на то что империя Александра просуществовала недолго, её духовное и культурное влияние сохранялось веками. Его идеи, особенно в западной цивилизации, породили концепцию «вселенского правителя».

Чингисхан же создал крупнейшую континентальную империю в истории — Великую Монголию. Он был не только завоевателем, но и реформатором, стратегом и организатором. Введённая им система военной дисциплины, почтовая и коммуникационная службы, законодательный кодекс «Яса» стали новым образцом управления государством. Чингисхан оценивал людей по их способностям, независимо от национальности, религии или расы — это было принципиально новым явлением для многих государств того времени.

Общие черты в деятельности этих двух лидеров также заметны. Оба проводили завоевательные походы не только из жажды власти, но и как часть мировоззренческой миссии. Александр считал себя избранным Зевсом, а Чингисхан — выбранным Тэнгри. Эта мировоззренческая вера играла важную роль в их политических и военных решениях. Оба умели объединять свои армии духовно и идеологически, что является проявлением подлинного феномена лидерства.

Однако историческая оценка их деятельности сильно различалась. Александра чаще всего изображали как «распространителя культуры» и «приносящего цивилизацию», тогда как Чингисхана в западной историографии долгое время представляли как «жестокого завоевателя». Причиной этого является тесная связь с евроцентристской традицией исследований. Евроцентризм оценивал походы Александра как цивилизационную миссию, а действия Чингисхана — как варварство. Современные научные подходы критикуют эту односторонность и стремятся справедливо оценить роль Чингисхана в мировой истории.

Важно рассматривать исторические факты не через призму евроцентризма, а в цивилизационном и культурном контексте. Походы Чингисхана и Александра были результатом социально-политических условий их времени. Они действовали в рамках законов и мировоззрения своих обществ. Поэтому справедливо оценивать их не с позиции современных ценностей, а с точки зрения исторической реальности.

Сегодня наследие Александра Македонского и Чингисхана изучают не только историки, но и культурологи, политологи и философы. Их жизненный путь — символ власти, цивилизации, духовного поиска и культурного взаимодействия. Опыт этих личностей может быть полезен как в современных международных отношениях, так и при формировании национальных идей.

Сравнительное исследование показывает, что оба великих полководца вошли в мировую историю не только силой меча, но и силой идей, духа и культурного влияния. Хотя их империи прекратили существование, их духовное наследие и имена остались навсегда. Место Александра и Чингисхана в истории — неотъемлемая часть развития человеческой цивилизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арриан. Походы Александра. Данные античной эпохи. — Афины, 250–300 гг. (через переводы).
2. Василий Ян. Чингиз-хан. — Москва, 1939. — 97 с.
3. Плутарх. Жизнь Александра Македонского. — Афины, II в. н.э. — 312 с.
4. Рене Груссе. Степная империя: История Центральной Азии. — Нью-Брансуик: Rutgers University Press, 1970. — 687 с.
5. Бадак А. Н., Войнич И. Е., Волчок Н. М. Всемирная история. Эллинистический и Римский периоды. — Санкт-Петербург: Харвей, 1998. — 856 с.
6. История древнего мира: Античная эпоха. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 448 с.
7. Panorama: Всемирная история. В 1 кн. — Алматы: Национальное бюро перевода, 2019. — 532 с.
8. Джон Ман. Чингисхан: Жизнь, смерть и возрождение. — Лондон: Bantam Press, 2014. — 384 с.

REFERENCES

1. Arrian. The Campaigns of Alexander. Data of the Ancient Era. — Athens, 250–300 AD (via later translations).
2. Yan, V. Genghis Khan. — Moscow, 1939. — 97 p.
3. Plutarch. The Life of Alexander the Great. — Athens, 2nd century AD. — 312 p.
4. Grousset, R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. — New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. — 687 p.
5. Badak, A. N.; Voynich, I. E.; Volchok, N. M. World History. The Hellenistic and Roman Periods. — Saint Petersburg: Harvey, 1998. — 856 p.
6. History of the Ancient World: The Classical Era. — Moscow: VLADOS, 2000. — 448 p.
7. Panorama: World History. In 1 vol. — Almaty: National Bureau of Translation, 2019. — 532 p.
8. Man, J. Genghis Khan: Life, Death and Resurrection. — London: Bantam Press, 2014. — 384 p.

МАЗМҰНЫ

ҰЛТ КӨСЕМІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІ

Абдуллаева Ақерке.....5-12

Е. БЕКМАХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ

Ағайдарова Ақмаржан.....13-21

THE MAIN DIRECTIONS OF THE MODERNIZATION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN 1978–1998

Akramova Shoira.....22-28

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІ ИДЕЯСЫ

Айнабеков Ержан

Сиздигов Багдаулет.....29-40

"СИЯСАТНАМЕ" – БИЛЕУШІЛЕРГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАЛ: ТРАКТАТТЫҢ НЕГІЗГІ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Зулпыхарова Эльмира

Турсункулова Хулкар.....41-49

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКОЛОГИЯҒА ЖАСАҒАН ҚЫЗМЕТІ

Джандарбаев Ербол.....50-59

КЕНЕСАРЫ ХАННЫҢ ТАРИХИ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІН ЖАСАУ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГТИҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТІН ДАМУ

Қуанышбек Гүлмира.....60-68

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТҮРІКШІЛДІК КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗЕГІ

Нурманова Шынар.....69-78

ҰЛЫ ҚОЛБАСШЫЛАР: АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ МЕН ШЫҢҒЫСХАН

Салғараев Марат

Құлахмедова Әсел.....79-88